

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร
และ
ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

และ

ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย

คำนำ

ปวงชนชาวไทยมีความเคารพสักการะในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าสืบเนื่องกันมาแต่บรรพกาล และความเคารพสักการะนั้นนับวันก็มีแต่หยั่งลึกลงในดวงจิต จึงได้มีการยกย่องเทิดทูนพระเกียรติผู้สืบเชื้อสายจากองค์พระมหากษัตริย์ให้เป็นเจ้า มีพระยศสูงต่ำหลั่นลดกันลงมาหลายชั้นตามสายสัมพันธ์ที่สืบเนื่อง

พระยศของเจ้านายในราชสกุลของไทยนั้น มีทั้งทางสกุลยศ คือยศที่สืบเนื่องในสายสกุลและอิสริยยศ คือยศที่พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาขึ้น ยศแต่ละทางนี้มีหลายชั้น ทั้งยังมีคำนำพระนามที่ไม่เพียงแต่บอกให้รู้ถึงความสัมพันธ์กับองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น หากแต่ยังเป็นการแสดงถึงพระยศที่ต่างกันของเจ้านายที่ทรงมีสกุลยศเดียวกันด้วย เรื่องของพระยศเจ้านายจึงเป็นเรื่องซับซ้อน และโดยเหตุที่มีผู้เขียนอธิบายเกี่ยวแก่พระยศเจ้านายไว้น้อย คนทั่วไปจึงไม่ค่อยจะได้ทราบ ทำให้เกิดความรู้สึกห่างเหินและมีความเข้าใจในพระยศเจ้านายในราชสกุลไขว้เขว อาจทำให้เกิดความเสื่อมเสียถึงองค์พระมหากษัตริย์อันเป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งได้ ฉะนั้น คณะอนุ–กรรมการเผยแพร่พระราชกรณียในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงเห็นเป็นการสมควรที่จะเผยแพร่ให้ประชาชนชาวไทยได้ทราบถึงความเป็นมาและรายละเอียดแห่งพระยศของเจ้านายในราชสกุลให้กว้างขวางขึ้น

ในชั้นนี้ได้เลือกสรรจัดพิมพ์หนังสือ เรื่อง "ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย" ออกเผยแพร่ หนังสือเล่มนี้เดิม ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์ เขียนขึ้น เป็นเอกสารประกอบการสอนวิชาวัฒนธรรมไทย ว่าด้วยประเพณีในพระราชสำนัก สำหรับนักศึกษาคณะโบราณคดี ปีที่ ๔ มหาวิทยาลัยศิลปากร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นต้นมา นอกจากนี้ก็ได้มีส่วนราชการบางแห่งได้นำไปพิมพ์เผยแพร่ แต่ก็เป็นเวลานานนับสิบปีมาแล้วและขณะนี้ความต้องการที่จะได้ทราบเรื่องเกี่ยวกับพระยศเจ้านายก็ยังมีอยู่ คณะอนุกรรมการเผยแพร่พระราชกรณียกิจในคณะ–กรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงได้นำมาพิมพ์ออกเผยแพร่อีกครั้งหนึ่ง

อนึ่งในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้นำเรื่อง "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร" ซึ่งเป็นคำบรรยายเกี่ยวกับพระยศและความเป็นมาของตำแหน่งสมเด็จพระรัชทายาทของราชบัลลังก์แห่งกรุงสยาม มาตีพิมพ์ด้วย เพื่อประมวลความรู้เกี่ยวกับพระยศเจ้านายไว้เล่มเดียวกัน อันจะเป็นประโยชน์สำหรับท่านผู้อ่าน ยิ่งขึ้น.

คณะอนุกรรมการเผยแพร่พระราชกรณียกิจ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

สารบัญเรื่อง

คำนำ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ๑

ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย

ว่าด้วยสกุลยศ ๕๐

ว่าด้วยคำนำพระนาม ๕๑

ว่าด้วยพระอิสริยยศ ๕๙

ว่าด้วยพระยศพระมเหสี ๖๔

ภาพ จากหนังสือ เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ
สยามมกุฎราชกุมาร

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร(๑)

ท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายคงจะได้ทราบอยู่แล้วว่า ตำแหน่ง "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราช-กุมาร" นั้น คือตำแหน่งของสมเด็จพระบรมราชโอรส ผู้ได้รับพระราชทานยุวราชาภิเษก หรืออภิเษก หรือได้รับการสถาปนาโดยวิธีใดวิธีหนึ่งให้เป็นรัชทายาท สำหรับสืบพระราชสันตติวงศ์สนององค์สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าต่อไปในเบื้องหน้า ก่อนพ.ศ. ๒๔๒๕ เมืองไทยเรายังไม่มีตำแหน่งที่กล่าวนี้มีแต่ตำแหน่ง "พระมหาอุปราช"

ตำแหน่ง "อุปราช" มีมาก่อนในมัธยมประเทศ เป็นตำแหน่งสำหรับแต่งตั้งรัชทายาท แต่ไทยเราจะรับมาถือเป็นขนบธรรมเนียมด้วยแต่เมื่อใด ยังไม่พบหลักฐาน ในกฎมณเฑียรบาลฉบับแรกที่ตราขึ้นในสมัยต้นยุคกรุงศรี-อยุธยาเขียนไว้ว่า "พระราชกุมารเกิดด้วยพระอัครมเหษี คือ สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า อันเกิดด้วยแม่ยั่วเมือง เป็นพระมหาอุปราช" ทำให้ทราบได้ว่า มีขนบธรรมเนียมการตั้งพระมหาอุปราช จนมีกฎหมายรับรองแล้วตั้งแต่ต้นยุคกรุงศรีอยุธยา แต่ที่จะให้บ่งไปว่าเมื่อใดก็บ่งไม่ได้ เพราะกฎหมายฉบับนี้เท่าที่มีตกทอดมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เกิดมีสิ่งคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับการบอกศักราช คือบอกไว้ว่าตราขึ้นเมื่อปีชวด ศักราช ๗๒๐ ซึ่งแท้จริงปีชวดไม่ใช่ศักราชนั้น ปีชวดตรงกับศักราช ๗๒๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงปลงพระราชหฤทัยเชื่อว่ากฎมณเฑียรบาลนี้ตราขึ้นเมื่อปีชวด ศักราช ๗๒๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าน่าตราขึ้นเมื่อปีชวด ศักราช ๗๘๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตร-โลกนารถ เพราะมีการกล่าวถึงเรื่องศักดินา ซึ่งยังไม่มีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ทั้งสองพระองค์ต่างก็เป็นมหาปราชญ์ จึงยากที่คนอย่างเราจะพิจารณาให้ถูกต้องถ่องแท้ ว่าความจริงเป็นไปตามข้อสันนิษฐานของใคร เท่าที่หยิบเอาเรื่องนี้มาพูด ณ ที่นี้ ก็เพราะในการสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชขึ้นนั้น พระบาทสมเด็จ-พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอ้างเหตุผลเชื่อมโยงไปยังกฎมณเฑียรบาลฉบับที่กล่าวนี้ด้วย

ในสมัยต้นยุคกรุงศรีอยุธยานั้น เมื่อท่านตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชแล้ว ท่านให้เสด็จออกไปครองเมืองสำคัญ เช่น ลพบุรี หรือเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในราชธานีฝ่ายเหนือ แต่ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียม ไม่ส่งพระมหาอุปราชรวมทั้งถูกหลวงเอก – โทไปครองเมือง คงให้ช่วยราชการในราชธานี การที่พระมหาอุปราชทรงปฏิบัติราชการอยู่ในราชธานีนี้เอง ทำให้มีการเรียกขานพระองค์ท่านเป็นอย่างอื่น เช่น เรียกว่าพระบัณฑูรบ้าง หรือเรียกว่าวังหน้าบ้าง ต่อมาเมื่อมีการสถาปนาพระอิสริยยศ เจ้านายเป็นเจ้าต่างกรม ก็ได้สถาปนาพระอิสริยยศพระมหาอุปราชฝ่ายหน้า ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สถาปนาอุปราชองค์ที่สอง ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เรียกขานพระนามพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เฉพาะพระองค์ที่เป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ให้สูงขึ้น เช่น เรียกกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๑ ว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาสุรสิงหนาท เรียกกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๒ ว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาเสนา-นุรักษ์ เรียกกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ ว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิพลเสพย์ ส่วนกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๕ เรียก "กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ" ตามเดิม เพราะทรงเป็นเพียงบวรราโชรส หาใช่พระราชโอรสในองค์พระมหากษัตริย์ไม่

---

(๑) ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์ บรรยายที่วิทยาลัยครูสวนสุนันทา เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๑๕

ประเพณีการตั้งพระมหาอุปราชได้สุดสิ้นลงเมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ กรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๕ ทิวงคตแล้ว ทั้งนี้ ก็เนื่องด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ได้เห็นชอบตามกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ยกเลิกธรรมเนียมการตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชเสียแล้วกลับไปใช้แบบธรรมเนียมตามที่กำหนดไว้ในกฎมณเฑียรบางซึ่งทรงมั่นพระราชหฤทัยว่า เป็นกฎมณเฑียรบาลที่ตราขึ้นในแผ่นดินพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) คือให้มีราชกุมารศักดิ์สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าขึ้น แต่เปลี่ยนเรียกเสียใหม่ว่า "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร" ทั้งนี้เพื่อรักษาประเพณีเดิมประการหนึ่ง และเพื่อให้เข้ากับธรรมเนียมที่เป็นอยู่ในนานาประเทศ ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขอีกประการหนึ่ง

โดยเหตุที่ตำแหน่งพระมหาอุปราชก็ดี ตำแหน่งมกุฎราชกุมารก็ดี ล้วนเป็นตำแหน่งสำคัญของแผ่นดินเป็นที่สองรองจากองค์พระประมุข ดังนั้น การจะสถาปนาให้พระบรมราชวงศ์พระองค์ใด ดำรงตำแหน่งดังกล่าว จึงจำต้องตั้งการพระราชพิธีสถาปนาให้คู่ควรแก่พระเกียรติยศ และให้ต้องตามราชประเพณี พิธีที่จะสถาปนาพระบรมราชวงศ์ให้เฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระมหาอุปราชนั้น ท่านเรียกกันว่า "พระราชพิธีอุปราชาภิเษก" ในกรณีที่พระมหากษัตริย์โปรดให้ทรงยกพระบรมราชวงศ์ที่จะทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ให้มีพระยศสูงอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เช่นรัชกาลที่ ๔ ทรงยกสมเด็จพระอนุชาขึ้นเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เปลี่ยนเรียกการพระราชพิธีนั้นว่า "พระราชพิธีบวรราชาภิเษก" ส่วนพิธีสถาปนาพระบรมราชโอรสขึ้นเป็น "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร" ซึ่งน่าจะเรียกว่า "พระราชพิธียุวราชาภิเษก" นั้น โปรดให้เรียกเป็นอย่างอื่น แตกต่างกันไปแต่ละคราว ดังจะได้กล่าวต่อไปในเบื้องหน้า

ครั้งแรก เมื่อสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เรียกว่า "พระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระราชกุมารพระองค์ใหญ่" ที่เรียกดังนี้ เพราะมีการพระราชพิธีลงสรงด้วย

ตามโบราณขัตติยราชประเพณี เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าทรงเจริญพระชันษาได้ ๕ พรรษา ในบางรัชกาลก็เคยได้จัดให้มีการพระราชพิธีลงสรงรับพระปรมาภิไธย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจะสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชันษาจวนจะครบ ๕ พรรษาบริบูรณ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีลงสรงให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปด้วย

พระราชพิธีลงสรง เป็นพระราชพิธีมหาพิชัยมงคลอันยิ่งใหญ่ ต้องสิ้นเปลืองทั้งกำลังผู้คนและสรรพวัสดุมาก จึงไม่ค่อยจะมีบ่อยนัก ตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เพิ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. ๒๓๕๕ ในรัชกาลที่ ๒ คราวลงสรงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาพงศ์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) และครั้งที่ ๒ ก็เมื่อคราวสถาปนาสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อพ.ศ. ๒๔๒๕ งานครั้งนี้เป็นงานใหญ่มาก มีงานถึง ๕ วัน

วันจันทร์ ที่ ๑๐ มกราคม ๒๔๒๕ เป็นวันเริ่มงาน มีเจริญพระพุทธมนต์ตั้งน้ำวงด้าย

วันอังคาร ที่ ๑๑ เช้าจุดเทียนไชย แล้วเลี้ยงพระ บ่ายเจริญพระพุทธมนต์

วันพุธ ที่ ๑๒ พฤหัสบดี ที่ ๑๓ เช้าเลี้ยงพระ บ่ายเจริญพระพุทธมนต์เช่นวันก่อน

ในการเจริญพระพุทธมนต์ทั้ง ๓ วัน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จไปยังพระราชพิธีมณฑล โดยกระบวนอิสริยยศสำหรับราชกุมารตามโบราณราชประเพณี

วันศุกร์ ที่ ๑๔ มกราคม เวลาประมาณ ๐๕.๐๐ น. แห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอจากพระบรมมหาราชวัง ไปลงสรงที่แพลงสรงหน้าท่าราชวรดิฐ เสร็จพิธีลงสรงแล้ว แห่กลับมายังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจูงพระกรส่งขึ้นประทับบนพระโธรนองค์น้อย ท่ามกลางมหาสมาคม (คือองค์ที่เรียกว่าพระที่นั่งพุดตานวังหน้า อันเคยเป็นพระราชอาสน์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการเฉลิมพระปรมาภิไธย จบแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จเข้าไป

ดุกพระชงฆ์เฉพาะพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ ทรงเจิม แล้วพระราชทานพระสุพรรณบัฏ พระราชลัญจกร เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เครื่องราชอิสริยยศ และพระแสง สำหรับตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ถวายบริขารภัณฑ์แด่พระสงฆ์ พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา แล้วเสด็จกลับโดยกระบวนแห่

ตอนบ่าย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสวมพระอนุราชมงกุฎพระราชทานให้ด้วยพระองค์เอง และพระราชทานพระแสงขรรค์เพชรให้ทรง แล้วเสด็จโดยกระบวนพระราชอิสริยยศไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวส่งพระกรขึ้นประทับบนพระที่นั่งกง ภายใต้พระสัปตปฎลเศวตฉัตร ท่ามกลางมหาสมาคม ครั้นแล้วพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ถวายพระพรไชยมงคลในนามพระบรมวงศานุวงศ์ หัวหน้าคณะทูตถวายพระพรไชยมงคลในนามทูตานุทูต ผู้แทนรัฐบาลนานาประเทศ สมุหนายกถวายพระพรไชยมงคลในนามเสนาบดีและข้าราชการ จบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงมีกระแสพระราชดำรัสตอบ เสร็จการถวายไชยมงคลแล้ว คณะทูตกราบถวายบังคมลา พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช

การเวียนเทียนสมโภชนี้ ได้ทำต่อมาอีกทุกบ่ายจนครบ ๓ วัน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จโดยกระบวนแห่ไปประทับในพิธีเวียนเทียนสมโภชทุกวัน การเสด็จโดยกระบวนแห่นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปทรงส่งพระกรและรับพระกรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ที่เกยประทับพระราชยานทุกวันทุกเวลา ทั้งเที่ยวไปและเที่ยวกลับ ทั้งนี้ นับแต่วันเริ่มเจริญพระพุทธมนต์พระราชพิธีลงสรงเป็นต้นมา

เสร็จการสมโภชแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีงานเฉลิมพระเกียรติอีก ๒ วัน คือวันอังคาร ที่ ๑๘ มกราคม ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จฯ โดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารค ประทักษิณพระบรมมหาราชวังทำนองเดียวกับการเลียบพระนครในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ทั้งนี้ เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสเฝ้าชมพระบารมีและถวายไชยมงคล

การเสด็จฯ โดยกระบวนพยุหยาตราครั้งนั้น ได้หยุดกระบวนที่ท้องสนามไชยเสด็จขึ้นประทับบนพลับพลา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เบิกพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทั้งฝ่ายในกรุงและหัวเมืองเข้าเฝ้าฯ รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกในการพระราชพิธีลงสรง และโปรดให้ทิ้งทานผลกัลปพฤกษ์พระราชทานแก่พสกนิกรด้วย

ต่อมาในวันพฤหัสบดี ที่ ๒๐ มกราคม มีการแห่เรือในทำนองกระบวนพยุหยาตราชลมารค ถวายทอดพระเนตร ครั้งนั้นได้เชิญพระพุทธบุษยรัตนประดิษฐานบนบัลลังก์บุษบก ในเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเชิญพระชัยวัฒนประดิษฐานบนบัลลังก์บุษบกในเรือพระที่นั่งศรีสุพรรณหงส์ เข้ากระบวนแห่ล่องตามลำน้ำเสร็จการยาตรากระบวนเรือพยุหยาตราแล้ว มีแข่งเรือ ตามจดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรงบอกว่า เป็นการแข่งเรือแบบพระราชพิธีอาศวยุชแต่โบราณ

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้มีพระราชทานพิธีสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น เจริญพระชันษา ๑๔ พรรษา และกำลังทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ จึงไม่ได้จัดเป็นพระราชพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธย คงจัดเป็นพระราชพิธีประกาศสถาปนา ซึ่งเรียกว่า "พระราชพิธีประกาศสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ" จัดเป็นงานวันเดียว ดังมีพิธีการโดยสังเขปต่อไปนี้

วันที่ ๑๗ มกราคม ๒๔๓๗ เวลา ๑๔.๕๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทร–วินิจฉัย ท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์ คณะทูตานุทูต และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนา จบแล้ว พระสงฆ์สวดไชยปริต พราหมณ์เป่าสังข์ เจ้าพนักงานประโคมดุริยางค์ กรมกองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาปราบยุค ๒๑ นัด ทหารบก ทหารเรือ ยิงปืนใหญ่เฉลิมพระเกียรติ ฝ่ายละ ๒๑ นัด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชลัญจกรตำแหน่ง เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เครื่องราชาภรณ์ พระแสง ให้พระราชวงศ์ทรงรับเพื่อจัดส่งไปถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ

ประเทศอังกฤษ ต่อจากนั้น ผู้แทนพระบรมวงศานุวงศ์ ผู้แทนคณะทูตานุทูต ผู้แทนข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน ถวายพระพรชัยมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในถวายพระพร

การครั้งนั้น แม้จะยังมิได้ทำพิธีเฉลิมพระปรมาภิไธย แต่ในประกาศพระบรมราชโองการ ก็ระบุไว้เป็นความว่า "แม้ถึงว่าจะยังไม่ได้กระทำพระราชพิธีนั้น ก็ให้ทรงดำรงในตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร **พร้อมทั้งเกียรติยศ เกียรติคุณ และพระเดชานุภาพทั้งปวงอย่างผู้เป็นรัชทายาทสำหรับสืบสันตติวงศ์ซึ่งได้มีพระราช** กำหนดประกาศไว้แต่เมื่อ วันศุกร แรมหกค่ำ เดือนยี่ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ นั้นเต็มบริบูรณ์ ทุกประการ"

สำหรับการพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีตามขัตติยราชประเพณีที่มีมาแล้วแต่โดยอนุโลม เพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัย บางขั้นตอนของพิธีในส่วนที่เปลี่ยนไปเห็นได้ชัดว่ามีพระราช **ประสงค์ที่จะให้เป็นไปเพื่อประเทศชาติ และเพื่อประโยชน์ของอาณาประชากรด้วย**

พระราชพิธีครั้งนี้ เรียกว่า "พระราชพิธีสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยาม-มกุฎราชกุมาร" **พิธีขั้นต้นเริ่มในวันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๐.๓๐ น. มีพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ** และแกะพระราชลัญจกรสำหรับพระราชทานเฉลิมพระนามาภิไธยสุมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ พระอุโบสถพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีพระราชวงศ์เสด็จไปทรงเป็นประธาน ก่อนเวลาพระฤกษ์เล็กน้อย พระราชวงศ์ผู้เป็นประธานทรงศีล ทรงจุดเทียนทองเทียนเงินที่โต๊ะจารึกและแกะสลัก ผู้ทำหน้าที่จารึกและแกะสลักคล้องสายสิญจ์ที่โยงมาจากพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรเข้ากับตัว พอได้เวลาพระฤกษ์ก็เริ่มทำการจารึกและแกะสลัก ขณะนี้พระสงฆ์เจริญชัยมงคล โหรลั่นฆ้องชัย พราหมณ์เป่าสังข์ และพนักงานประโคมสังข์แตรและดุริยางค์

พระนามาภิไธยที่จะพระราชทานสถาปนา ซึ่งจะได้จารึกไว้ในพระสุบรรณบัฏ มีดังนี้

"สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช	**เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ**
บดินทรเทพยวรางกูร	**สิริกิติยสมบูรณสวางควัฒน์**
วรขัตติยราชสันตติวงศ์	**มหิตลพงศอดุลยเดช**
จักรีนเรศยุพราชวิสุทธ	**สยามมกุฎราชกุมาร มุสิกนาม"**

ทั้งพระสุพรรณบัฏและพระราชลัญจกร เมื่อจารึกแล้ว เชิญบรรจุในพระกรัณฑ์ทองคำลงยาเชิญขึ้นประดิษฐานเหนือพานแว่นฟ้าทองสองชั้น ตั้งไว้บนธรรมาสน์ศิลาหน้าพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร แล้วตั้งบายศรีแก้วเงินทอง พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช เสร็จแล้วคงประดิษฐานพักไว้ ณ ที่นั้นจนกว่าจะถึงวันสถาปนา จึงเชิญไปทูลเกล้าฯ ถวายสำหรับพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

วันที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๕.๐๐ น. ทำพิธีเศกน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถวัดพระศรีฯ งานนี้ พระราชวงศ์เสด็จแทนพระองค์ มีการเจริญพระพุทธมนต์ ทวาทศปริต จบแล้ว พราหมณ์อ่านฉันท์สดุดีพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร

เวลา ๑๖.๓๐ น. มีงานบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพิธีดังกล่าวนี้ เจ้าหน้าที่จะเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหษีในรัชกาลก่อน ๆ ทุกรัชกาล และพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนก ออกประดิษฐานบนพระแท่นภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ทอดเครื่องอิสริยราชูปโภคพร้อมสรรพ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จพระราชดำเนินถึง จะเสด็จขึ้นถวายสักการะพระสยามเทวาธิราชที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณก่อน แล้วจึงเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถวายบังคมพระบรมอัฐิ แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระสงฆ์ ๒๓ รูป สวดพระพุทธมนต์จบแล้ว มีพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วสดับปกรณ์ ในการนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์เทศน์ และทอดผ้าสดับปกรณ์

การบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการีนั้น ในปีหนึ่งได้ทรงบำเพ็ญหลายโอกาส เช่น ในอภิลักขิตสมัยคล้ายวันสวรรคต บำเพ็ญถวายเฉพาะพระองค์ที่เสด็จสวรรคต ในพระราชพิธีสงกรานต์ บำเพ็ญถวายเป็นส่วนรวม คือถวายทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระมเหษี และพระบรมราชวงศ์ทั้งหมดเท่าที่มีพระ–บรมอัฐิ และพระอัฐิอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และในการพระราชพิธีฉัตรมงคล เป็นการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิ–ณานุปทานถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาล ที่ได้เคยทรงดำรงสิริราชสมบัติ ณ กรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติและเป็นสิริมงคลแก่ราชสมบัติ ส่วนในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ดี บวรราชาภิเษกก็ดี อุปราชาภิเษกก็ดี หรือยุวราชาภิเษกก็ดี หาได้เคยมีการบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานไม่ ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีขึ้น และก็พอจะหยั่งทราบกระแสพระราชดำริได้ว่า คงจะทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้สมเด็จพระบรมราชโอรสได้สำแดงความกตัญญู ระลึกในพระกรุณาธิคุณของสมเด็จพระบรมราชบูรพการี และขอพระบารมีปกป้องเพื่อให้ทรงรับพระราชภารกิจที่สำคัญของบ้านเมืองได้ด้วยความราบรื่น มีผลแต่ในทางที่เป็นสิริมงคลตลอดไป

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๕ เป็นวันสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย

เวลา ๑๒.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จสู่ท้องพระโรงหลังทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระพุทธปฏิมาชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลปัจจุบันแล้ว พระมหาราชครูวามเทพมุนี ประกอบไสยวิธีตามลัทธิพราหมณ์ โดยถวายใบสมิตแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ให้ทรงปัดพระองค์ เป็นการปัดเป่าให้ทรงนิราศคราดแคล้วจากอุปัทวันตรายโรคันตราย และพยันตรายทั้งปวง แล้วถวายน้ำเทพมนต์

เสร็จพิธีพราหมณ์แล้ว สมเด็จพระสังฆราชถวายศีล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงศีล แล้วเสด็จออกท้องพระโรงกลางท่ามกลางมหาสมาคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับเหนือพระที่นั่งพุดตานกาญจน–สิงหาสน์บนพระแท่นมนังคศิลาราชอาสน์ ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรี คณะทูตานุทูต สมาชิกสภานิติบัญญัติ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนยืนเฝ้าฯ ตามตำแหน่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จออกไปทรงยืนอยู่เบื้องหน้าพระราชบัลลังก์ อาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาจบแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จไปคุกพระชงฆ์ที่เบื้องหน้าพระราชบัลลังก์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหลั่งน้ำพระมหาสังข์ทักษิณวัฏ แล้วพระ–ราชทานพระสุพรรณบัฏ พระราชลัญจกร เครื่องราชอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตน–ราชวราภรณ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งมหาปรมาภรณ์ช้างเผือก และเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมหาวชิรมงกุฎโดยลำดับ เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จออกจากมหาสมาคมไปยังท้องพระโรงหลัง ประทับพระราชอาสน์ แล้วสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ รองสมเด็จพระราชาคณะ เทียบรองสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะชั้นธรรมและเจ้าคณะภาค รวม ๔๕ รูป สวดรัชทายาทวรมงคลคาถา จบแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ถวายผ้าไตร ย่ามและพัดรองที่ระลึกงานพระราชพิธีสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา แล้วทั้งสามพระองค์เสด็จพระราชดำเนินกลับ

พระราชพิธีตอนนี้ อนุโลมพระราชพิธีที่เคยมีมาแต่กาลก่อน ผิดแปลกบ้างก็คือเปลี่ยนสถานที่ และไม่ได้จัดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ประทับพระโธรนน้อยดังแต่ก่อน

สำหรับเครื่องพระราชอิสริยยศที่พระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ โอกาสนี้มีดังนี้

ประเภทเครื่องราชศิราภรณ์ พระราชทานพระอนุราชมงกุฎ ๑ พระมาลาเส้าสูง เครื่องทองคำลงยา ๑

ประเภทพระแสง พระราชทานพระแสงฝักทองเกลี้ยง ๑ พระแสงกระบี่สันปรุทองคำลงยาศีรษะนาคสามเศียร ๑

ประเภทเครื่องราชาภรณ์อันเป็นมงคล พระราชทานพระสังวาลย์พระนพน้อย ๑ พระประคำทองคำ ๑ พระดิ่งทองคำสายทอง ๑ พระตะกรุดทองคำ ๑ พระตะกรุดทองคำลงยาประดับเพชร ๑ พระธำมรงค์นพรัตน์ ๑

ประเภทเรื่องราชูปโภค พระราชทานพานพระศรีทองคำลงยา เครื่องพร้อม ๑ พระเต้าทองคำลงยาพร้อมถาดรอง ๑ พระสุพรรณศรีทองคำลงยา ๑ หีบพระศรีไม้แดงหุ้มทองคำลงยา พานรองพร้อม ๑ ที่ชาทองคำ เครื่องพร้อม ๑ กากระบอกทองคำ ถาดรองพร้อม ๑

เครื่องพระราชอิสริยยศดังกล่าว มีประวัติที่น่ารู้น่าสนใจอยู่มาก หากจะรวบรัดผ่านไปก็น่าเสียดาย ดังนั้นจึงจะถือโอกาสบรรยายไว้พอเป็นสังเขปด้วย

๑. พระอนุราชมงกุฎ

มงกุฎองค์นี้ เรียกกันในที่บางแห่งว่า พระมงกุฎดอกไม้ไหว ฝีมือช่างสมัยต้นยุคกรุงรัตนโกสินทร์ จึงน่าสันนิษฐานว่าพระมงกุฎองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างขึ้น สำหรับให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงศ์ทรง เมื่อคราวลงสรงเฉลิมพระปรมาภิไธยในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ ครั้งต่อมา เมื่อคราวลงสรงเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีจดหมายเหตุระบุแน่ชัดว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสวมพระมงกุฎองค์นี้พระราชทานให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในวันแห่ไปในพิธีรับคำถวายพระพรชัยมงคล ในวันนี้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมารและได้เสด็จขึ้นประทับราชบัลลังก์ภายใต้พระสัปตปฎลเศวตฉัตรตามพระอิสริยยศเป็นครั้งแรกด้วย ในการสถาปนาวันที่ ๒๙ ธันวาคมนี้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงเครื่องทหาร มิใช่โอกาสที่จะทรงมงกุฎ จึงเพียงแต่พระราชทานเป็นพระเกียรติตามราชประเพณี

๒. พระมาลาเส้าสูง

เป็นพระมาลาสำหรับทรงเวลาทรงเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมในสมัยก่อน คราวสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงสวมพระราชทานให้ในวันสถาปนา

๓. พระแสงฝักทองเกลี้ยง

พระแสงองค์นี้เป็นพระแสงสำคัญมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตีขึ้นด้วยฝีพระหัตถ์ เดิมทรงทำเป็นพระแสงฝักไม้ ทารักสีดำ เคยใช้ทรงเป็นพระแสงคู่พระหัตถ์ ต่อมาเมื่อโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จเฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้พระราชทานพระแสงองค์นี้ให้ แต่ได้ขูดรักดำออกทารักแดง ครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น เสด็จขึ้นผ่านพิภพได้ทรงขูดรักแดงออกทารักดำตามเดิม และได้ทรงเป็นพระแสงคู่พระหัตถ์เช่นรัชกาลก่อน ต่อมาเมื่อโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวาวงศ์เสด็จคุมไพร่พลและเสบียงออกไปรับและช่วยครัวมอญ ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีในปี พ.ศ. ๒๓๕๐ ก็พระราชทานพระแสงองค์นี้ให้ โดยได้เปลี่ยนสีรักเป็นสีแดงเช่นเคย ครั้งเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จผ่านพิภพเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ แล้วก็ได้เปลี่ยนเป็นทารักดำตามธรรมเนียมที่ได้ปฏิบัติมาในรัชกาลก่อน ต่อมาจึงโปรดให้เปลี่ยนกลับเป็นทารักแดงพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ ครั้งได้รับการเฉลิมพระอิสริยศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณเสด็จขึ้นทรงราชย์ได้ทรงพระราชดำริว่า พระแสงองค์นี้เป็นพระแสงฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ได้มีการพระราชทานแด่สมเด็จเจ้าฟ้าบรมราชโอรสสืบเนื่องกันมาหลายรัชกาล ควรถือเป็นพระแสงสำคัญของแผ่นดินอีกองค์หนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำฝักเป็นทองคำเกลี้ยงประดับเพชร

พระราชทานนามว่า พระแสงฝักทองเกลี้ยง และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระแสงองค์นี้ออกตั้งบนพระแท่นมณฑลในการพระราชพิธีสำคัญ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีฉัตรมงคล และพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสืบมา

ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชครั้งนี้ นับว่าเป็นมหามงคลอันประเสริฐนักหนา

๔. พระแสงกระบี่นาคราชสามเศียร

พระแสงองค์นี้ ศิรษะมีรูปเป็นศิรษะนาคราช กระบี่ศิรษะนาคราชนั้น มีทั้งนาคราชสามเศียรและเศียรเดียว สำหรับเศียรเดียว เป็นกระบี่เครื่องยศสำหรับพระราชทานเจ้าต่างกรม และขุนนางผู้ใหญ่มาแต่โบราณ สมัยกรุงศรี–อยุธยาและกรุงธนบุรี ก็เป็นกระบี่ศิรษะนาคราชเศียรเดียว ดังนั้น เครื่องยศที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงได้รับเมื่อครั้งได้ดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงเป็นกระบี่ฝักทองคำ ศิรษะนาคราชเศียรเดียว ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้สร้างพระแสงกระบี่ฝักทองคำลงยา ด้ามศิรษะนาคราชสามเศียรขึ้น สำหรับพระราชทานเป็นเครื่องยศเจ้าฟ้า สำหรับพระแสงองค์ที่พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชครั้งนี้ สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๔ ฝักลงยาราชาวดีลายดอกไม้ประกอบด้วยรูปเครื่องมงคล และมีรูปเศวตฉัตร ๗ ชั้น สำหรับพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอยู่ด้วย

๕. พระสังวาลย์พระนพน้อย

เป็นเครื่องราชาภรณ์ประเภทเครื่องมงคล ลักษณะเป็นสายสร้อยทองคู่กันสองเส้น มีดอกประจำยามประดับด้วยนพรัตน์ ๑ ดอก ใช้ทรงสะพายพระอังสาซ้ายเฉลียงลงขวา ยังไม่พบหลักฐานว่า พระมหากษัตริย์ทรงในโอกาสใด มีหลักฐานแต่ว่าพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าทรงในโอกาสที่ทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมารในการพระราชพิธีอันเป็นมงคลต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีลงสรง หรือโสกันต์

พระสังวาลย์นพรัตน์ที่เป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์ของพระมหากษัตริย์นั้นมีอยู่ 3 สาย คือ พระมหาสังวาลย์–นพรัตน์ราชวราภรณ์ ๑ พระสังวาลย์พระนพ ๑ พระสังวาลย์พระนพน้อย ๑

พระมหาสังวาลย์นพรัตน์ราชวราภรณ์ เป็นสังวาลย์แฝดมีดอกประจำยามต่อเนื่องกัน ๒๗ ดอก ดอกประจำยามนี้ฝังเพชรดอกหนึ่ง ทับทิมดอกหนึ่ง มรกตดอกหนึ่ง บุษราคัมดอกหนึ่ง โกเมนดอกหนึ่ง นิลดอกหนึ่ง มุกดาดอกหนึ่ง เพทายดอกหนึ่ง ไพฑูรย์ดอกหนึ่ง สลับกันไป พระมหาสังวาลย์องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า–จุฬาโลกโปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระมหาสังวาลย์สำหรับพระมหากษัตริย์ทรงในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก หรือการพระราชพิธีอันเป็นมงคลต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงเครื่องบรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์

อีกองค์หนึ่ง คือพระสังวาลย์พระนพเป็นสร้อยอ่อน ทำด้วยทองคำล้วน ๓ เส้น มีดอกประจำยามประดับนพรัตน์หนึ่งดอก เป็นราชาภรณ์เครื่องพิชัยสงคราม เป็นของโบราณ แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในการพระราชพิธี–บรมราชาภิเษก ก็ได้ถวายพระสังวาลย์องค์นี้ให้ทรง พร้อมกับพระมหาสังวาลย์นพรัตน์ราชวราภรณ์ด้วย

ส่วนอีกองค์หนึ่ง คือพระสังวาลย์พระนพน้อย องค์ที่ได้บอกลักษณะไว้แต่ตอนต้นแล้ว แต่พระสังวาลย์องค์นี้ไม่เคยพบประวัติความเป็นมา จึงไม่ทราบว่าได้สร้างขึ้นแต่ครั้งไหน แต่มีโคลงบทหนึ่งในหนังสือเรื่อง “สาม–กรุง” พระนิพนธ์ พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ความว่า

ความชอบเชิญพระแก้ว มาถวาย
ศรีศรัณย์พรรณราย เลื่องรู้
สังวาลย์นพรัตนสาย หนึ่งโปรด
บำเหน็จจอมทัพผู้ เกียรติ์กล้าปรากรม

ทำให้สงสัยจริง ๆ ว่า จะเป็นพระสังวาลย์พระนพน้อยองค์นี้เอง ที่จริงพระสังวาลย์นพรัตน์นั้นแต่ก่อนถือกันมาก ต้องทำเป็นเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์เท่านั้น เท่าที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานพระสังวาลย์นพรัตน์แด่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งเป็นอำมาตย์มิใช่พระราชวงศ์ ก็แสดงให้เห็นว่าได้ทรงยกย่องสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นอย่างมาก

๖. พระประคำทองคำ พระดิ่งทองคำ พระตระกรุด

เป็นเครื่องมงคลทั้งสามอย่าง สมัยก่อนพระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช และขุนนางผู้ใหญ่ต้องรับใช้ชาติในราชการสงครามอยู่เนืองนิจ ดังนั้น ในบรรดาเครื่องราชาภรณ์ก็ดี หรือเครื่องยศที่พระราชทานก็ดี จึงมีเครื่องมงคลดังกล่าวนี้ แต่เจ้านายที่ทรงศักดิ์เพียงพระองค์เจ้าต่างกรม และขุนนางได้รับพระราชทานแต่ประคำทองคำ ไม่มีพระดิ่งและพระตะกรุด

ประวัติเครื่องราชาภรณ์ที่ควรนำมาบอกเล่า มีเพียงเท่านี้

ต่อไปนี้ จะได้บรรยายถึงการพระราชพิธีภายหลังการสถาปนาต่อไป

ในตอนบ่ายของวันทำพิธีสถาปนานั้น ในคราวก่อน คือคราวเฉลิมพระปรมาภิไธย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีการออกมหาสมาคม ถวายไชยมงคล และเวียนเทียนสมโภชดังที่ได้บรรยายไว้แล้วในตอนต้น แต่ครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในเวลา ๑๕.๓๐ น.

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพระราชพิธีใหญ่สำหรับแผ่นดิน แต่ต้นยุคกรุงศรีอยุธยามาจนถึงยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการถือน้ำเป็นประจำทุกปีตลอดมามิได้ขาด เพิ่งเลิกเมื่อได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ นี้เอง โบราณท่านถือว่าพระราชพิธีนี้ทำขึ้นเพื่อระงับความยุคเข็ญของบ้านเมือง

เนื้อหาของพิธีก็คือ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทุกฝ่าย ร่วมกันกระทำสัตย์ปฏิญาณสาบาลตนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ว่าจะปฏิบัติราชการแผ่นดินด้วยความซื่อสัตย์สุจริต จงรักภักดีต่อชาติศาสนาและพระมหากษัตริย์ แล้วดื่มน้ำสาบาน ซึ่งเป็นทั้งน้ำพระพุทธมนต์และน้ำชุบคมอาวุธที่ได้อ่านโองการแช่งไว้ด้วย ถือกันว่าเมื่อผู้สุจริตต่อแผ่นดินดื่มเข้าไป อำนาจแห่งน้ำพระพุทธมนต์จะดลบันดาลให้มีความร่มเย็นเป็นสุขและเจริญรุ่งเรือง หากมิได้ซื่อสัตย์สุจริตก็จะต้องถึงซึ่งความวิบัติดังโองการที่สาปแช่งไว้อย่างน่ากลัวนั้น

แก่นสารของการพระราชพิธีเห็นได้ง่าย ๆ ว่า เป็นพิธีการหล่อหลอมจูงใจให้ซื่อตรงต่อชาติศาสนา และพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ได้ทรงร่วมดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย เป็นการแสดงความสุจริตในพระราชหฤทัยของประมุขฝ่ายบริหารสมัยนั้น ไม่ว่าชาติใด ภาษาใด ถ้าประมุขและผู้มีส่วนในการปฏิบัติราชการแผ่นดินตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริต บ้านเมืองก็จะอยู่เย็นเป็นสุข ดังนั้น ท่านจึงถือว่าพระราชพิธีนี้เป็นพิธีระงับความยุคเข็ญของบ้านเมือง เท่าที่ได้มาเลิกเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ อาจเป็นเพราะท่านผู้มีอำนาจบริหารราชการบ้านเมืองในสมัยนั้น เห็นว่าเป็นพิธีที่ล้าสมัยไม่สมกับภาวะของชาติที่เจริญแล้วก็ได้ ที่จริงเรื่องการสาบานตนด้วยวิธีต่าง ๆ นั้น เป็นเรื่องของจิตวิทยาอย่างหนึ่ง ประเทศที่เจริญมากถึงขนาดส่งจรวดไปดวงจันทร์ได้ เช่น สหรัฐอเมริกา ก็ยังมีพิธีปฏิญาณสาบานตนในการเข้ารับตำแหน่งประธานาธิบดีสืบมาจนถึงทุกวันนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน คงจะทรงพระราชดำริเห็นว่าพิธีนี้ยังมีคุณค่า อย่างน้อยก็เป็นการเตือนใจให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาขึ้นในโอกาสอันควรต่าง ๆ เป็นครั้งคราว

บัดนี้ เมื่อจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระบรมราชโอรสขึ้นเป็นองค์รัชทายาท ซึ่งจะต้องทรงมีส่วนในการปฏิบัติพระราชภาระกิจเพื่อบ้านเมืองและประชาชนต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะทรงปฏิบัติราชการแผ่นดินด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เพื่อให้เกิดคุณ–ประโยชน์แก่ชาติศาสนา–และประชากรทั้งมวล

ผมขอเรียนให้ท่านทั้งหลายทราบว่า ที่ได้กำหนดเป็นหมายกำหนดการให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระราชพิธีสถาปนาครั้งนี้ หาได้มีผู้ใดกราบบังคมทูลถวายคำแนะนำไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริขึ้นด้วยพระองค์เอง เป็นกระแสพระราชดำริที่เกิดขึ้น ด้วยความปรารถนาดีต่อพสกนิกรอย่างแท้จริง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลา ๗.๐๐ น. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จออกทรงบาตรร่วมกับประชาชนที่ท้องสนามหลวง แล้วเสด็จให้ประชาชนเฝ้า พิธีนี้ก็จัดขึ้นตามกระแสพระราชดำริแทนการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคเลียบพระนครในสมัยก่อน ผลที่ได้นอกจากประชาชนจะได้เฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอย่างใกล้ชิดมากกว่าการเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแล้ว ยังมีความหมายสำคัญอยู่ในพิธีดังกล่าวนี้อีกประการหนึ่งด้วย คือการทำบุญร่วมกันนั้น เป็นมงคลกิจที่นิยมปฏิบัติกันในหมู่วงศาคณาญาติ ดังนั้น ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ออกมาทรงบาตรร่วมกับประชาชนนั้น ก็แสดงให้เห็นอย่างแจ้งชัดเหลือเกินว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงถือว่าประชาชนเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน หากแต่ทรงถือเสมือนหนึ่งเป็นคนในครอบครัวเดียวกัน

ต่อมาในตอนบ่ายวันเดียวกันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้พระบรมวงศานุวงศ์ และราชตระกูลทุกมหาสาขา เฝ้าถวายพระพรแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา

การพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นมีเพียงเท่านี้ มิได้ทรงพระราชดำริที่จะให้มีพิธีสมโภชและเฉลิมฉลองดังแต่ก่อน แต่ทางรัฐบาลก็ได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงมีต่อประชาชนอย่างเหลือที่จะพรรณา จึงได้จัดงานสโมสรสันนิบาตเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระองค์ใหม่ขึ้นที่ทำเนียบรัฐบาล ในวันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลา ๑๕.๐๐ น. และหน่วยราชการต่าง ๆ หลายหน่วย ได้จัดงานเฉลิมพระเกียรติในลักษณะต่าง ๆ อีกหลายแห่ง ซึ่งท่านผู้ฟังก็คงจะได้ทราบจากทางหนังสือพิมพ์แล้ว

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ ทรงดำรงพระอิสริยศักดิ์เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก็ต้องถือว่าทรงเป็นสมเด็จพระยุพราชพระองค์แรกตามกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พุทธศักราช ๒๔๖๗ เพราะตั้งแต่ตรากฎมณเฑียรบาลฉบับที่กล่าวมา เพิ่งมีการสถาปนาพระบรมราชวงศ์ขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระยุพราชในครั้งนี้ ยิ่งกว่านั้น ยังทรงเป็นพระรัชทายาทลำดับหนึ่งในลำดับการสืบราชสันตติวงศ์เสียด้วย เพราะทรงดำรงฐานันดรในที่ "สมเด็จหน่อพุทธเจ้า" คือเป็นพระบรมราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอัครมเหษี และที่สำคัญอย่างยิ่ง สมเด็จพระชนกาธิราชของพระองค์ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจให้เกิดประโยชน์แก่ชาติ พระศาสนา และประชาชนมาแล้วอย่างมากมายมหาศาล จนเป็นที่รักและเป็นที่เชิดชูบูชาอย่างยิ่งของมหาชน ดังนั้น ในโอกาสที่สมเด็จพระบรมราชปิโยรสของพระองค์จะได้รับการสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร คงจะเป็นที่ปรีดาปราโมทย์ของทุก ๆ คน และหวังว่าในวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลาระหว่าง ๑๒.๒๓ น. ถึง ๑๒.๓๓ น. อันเป็นนาทีมหามงคลฤกษ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ เพื่อความสิริสวัสดิ์แด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ ท่านทั้งหลายคงจะร่วมกับพี่น้องชาวไทยทั่วประเทศ ส่งจิตใจไปร่วมถวายไชยมงคลในโอกาสอันเป็นมหามงคลนั้นด้วย

เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕ ณ ท้องพระโรงหลังพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเป็นพระราชพิธีมณฑล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชา พระพุทธปฏิมาชัยวัฒนประจำรัชกาลที่ ๑ และประจำรัชกาลปัจจุบัน แล้วทรงกราบ

พระราชครูวามเทพมุนี ทูลเกล้าฯ ถวายใบสมิตปัดพระองค์ แล้วถวายน้ำเทพมนต์ และถวายเจิมที่ฝ่าพระหัตถ์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกท้องพระโรงหน้า ประทับเหนือพระที่นั่งพุดตานกาญจนสิงหาสน์บนพระแท่นมนังศิลาราชอาสน์ ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร ท่ามกลางมหาสมาคม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงยืนบนพระสุจหนี่เฉพาะพระพักตร์

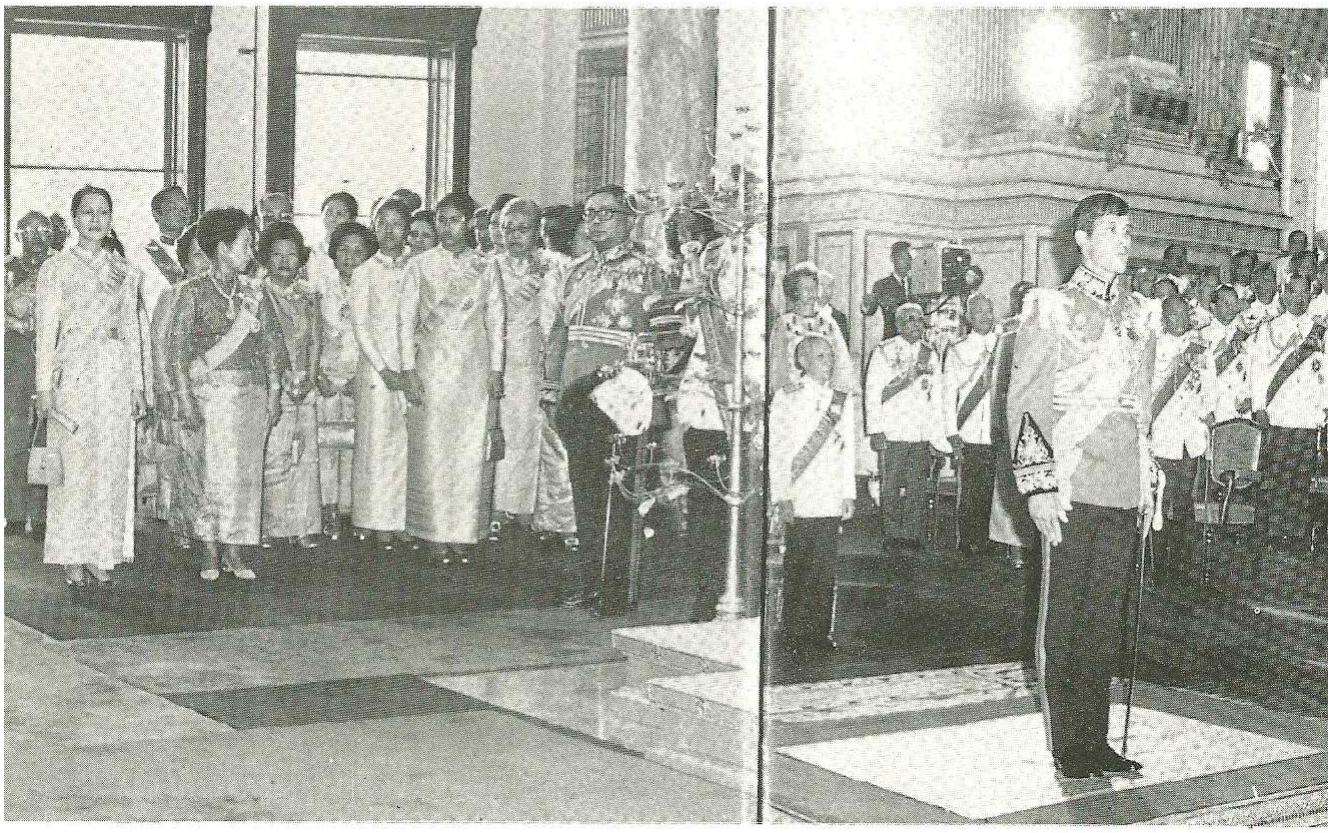

เจ้าพนักงานอาลักษณ์กองประกาศิต อ่านประกาศพระบรมราชโองการ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยามมกุฎราชกุมาร

ครั้นถึงเวลาอันเป็นมหามงคลฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์

พระราชทานพระอนุราชมงกุฎ

พระราชทานพระแสงฝักทองเกลี้ยง

พระราชทานเครื่องอิสริยราชาภรณ์

ภายหลังที่เสด็จกลับสู่ท้องพระโรงหลังทรงสดับพระสงฆ์สวดรัชทาญาตวรรมงคลคาถาจบแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงประเคนไตร พัดรอง และย่าม ที่ระลึกแก่พระสงฆ์

ทูลเกล้าฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนแพแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ

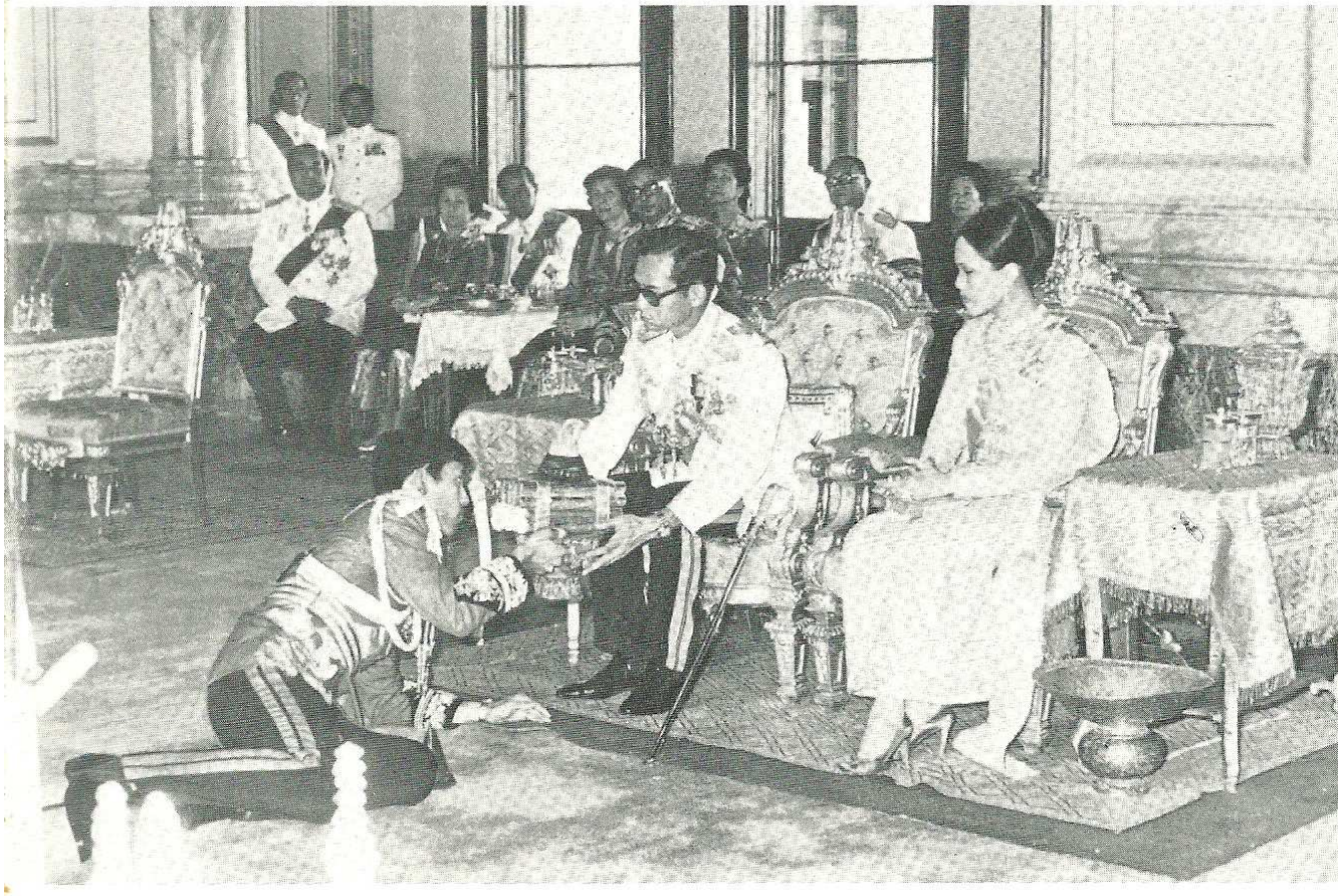

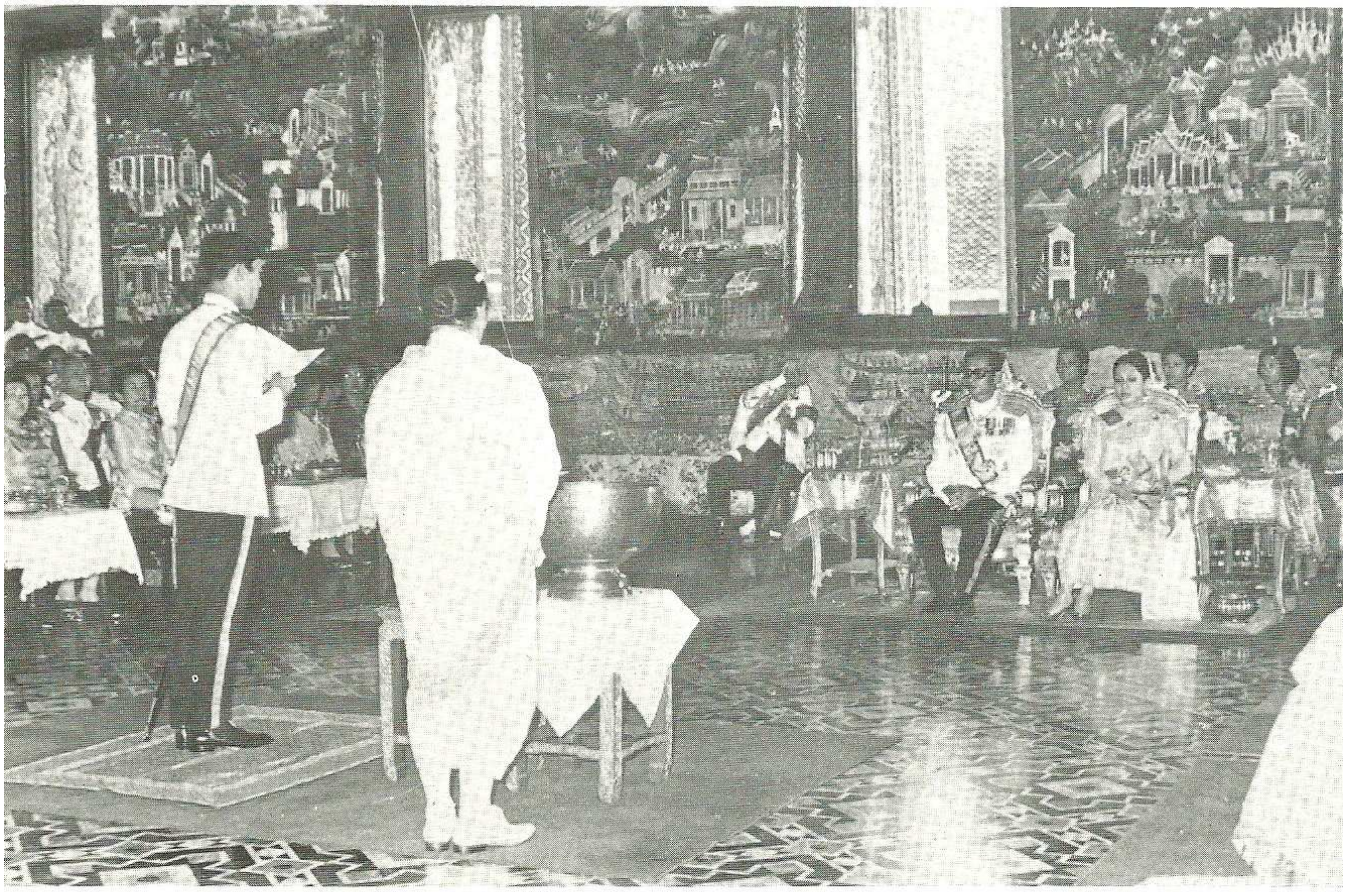

ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ถวายสัตย์ปฏิญาณเฉพาะพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าจะทรงภักดีต่อบ้านเมือง จะซื่อสัตย์ต่อประชาชน และจะทรงปฏิบัติหน้าที่ทุกอย่างเต็มกำลังความสามารถ ด้วยความเสียสละ เพื่อความเจริญมั่นคงไพบูลย์ของประเทศชาติไทย

ทรงผันพระพักตร์สู่องค์พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแล้วทรงยกถ้วยน้ำพระพิพัฒนสัตยาขึ้นดื่ม

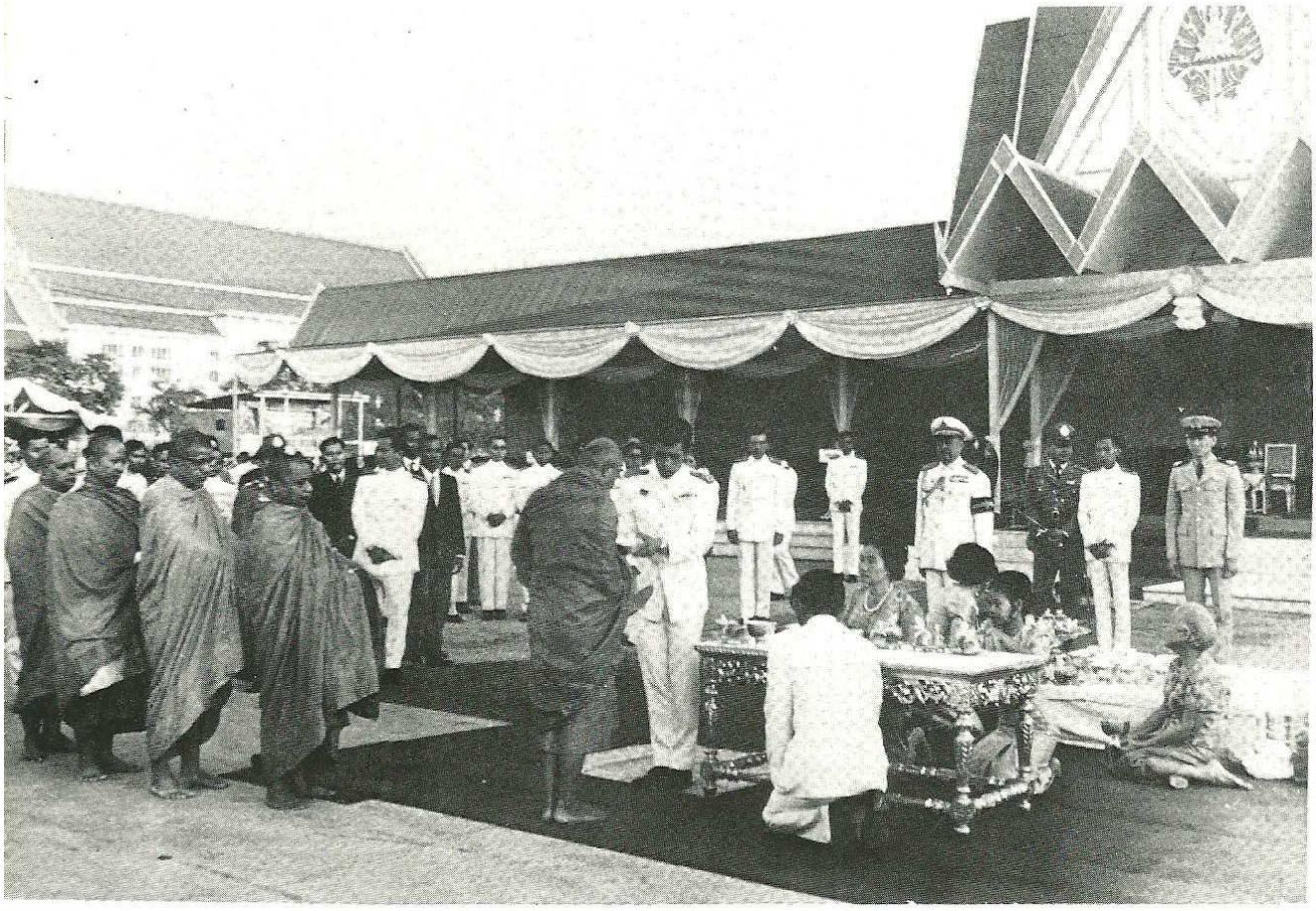

ทรงบาตรร่วมกับประชาชน ณ ท้องสนามหลวง เมื่อ ๒๕ ธันวาคม ๒๕๑๕

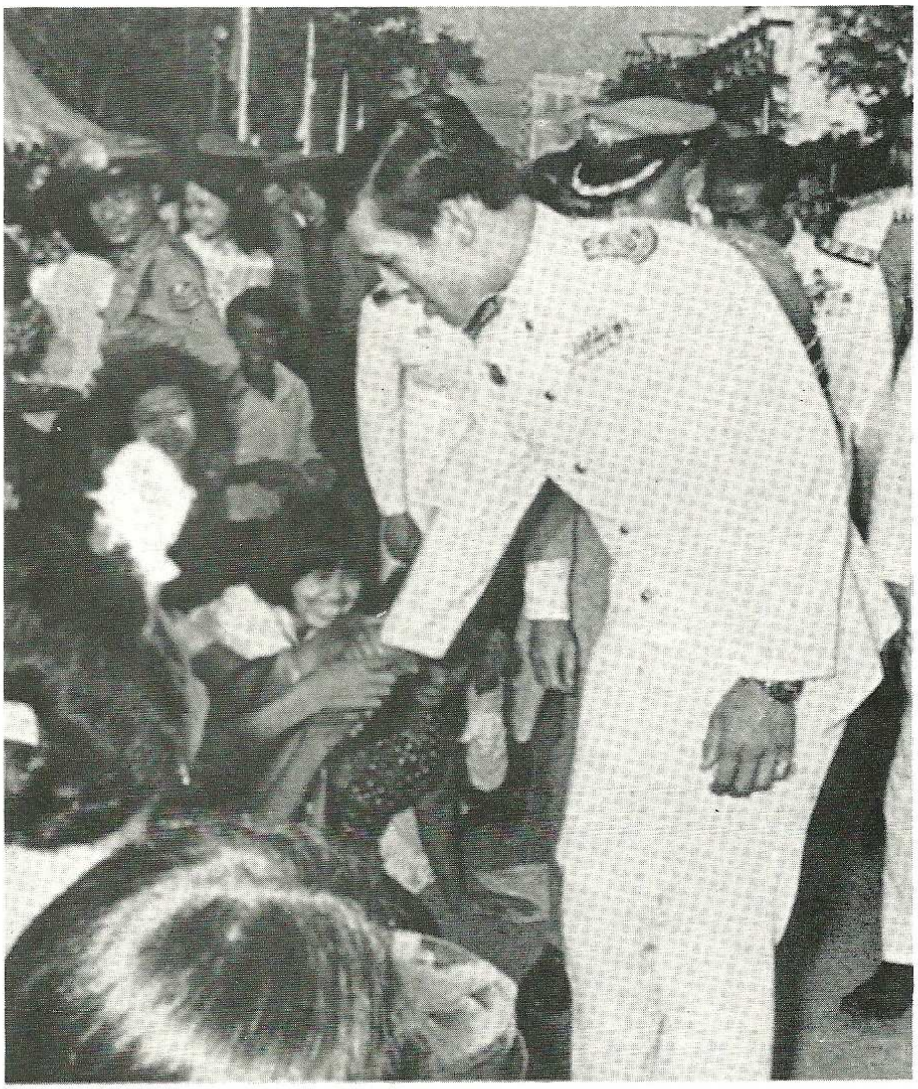

เสร็จการทรงบาตรแล้ว ได้ทรงพระดำเนินไปทรงทักทายปราศรัยกับประชาชนที่มาบำเพ็ญกุศล

ร่วมกับพระองค์ในโอกาสพิเศษนี้โดยทั่วกัน

ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย

เรื่อง

ฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย

โดย

ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์

ชาติไทยของเรานี้ เป็นชาติที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขมานานแสนนานแล้ว และคนไทยทุกคนต่างก็มีความจงรักภักดี มีความเคารพสักการะและตั้งใจแน่วแน่ที่จะเทิดทูนพระเกียรติในองค์พระมหากษัตริย์ไว้ จึงได้ยกย่องเชิดชูเกียรติของบุคคลที่เป็นผู้สืบเชื้อสายของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราชโอรส พระราชธิดาและพระราชนัดดาของท่านขึ้นเป็น "เจ้า" การเรียกบุคคลในราชตระกูลว่าเจ้านั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสไว้ว่ามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ คือมีมาแต่ครั้งที่ไทยเรายังตั้งรวมกันอยู่ในที่ที่เป็นเมืองจีนฝ่ายข้างใต้ทุกวันนี้ หลักฐานมีปรากฏในหนังสือเก่าว่าเขาเรียกบรรดาผู้ที่เกิดเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดาของพระมหากษัตริย์ว่า "เจ้า" ทั้งนั้น กาลต่อมาแม้ไทยจะได้แตกฉานซ่านเซ็นจากถิ่นเดิมลงมาทางใต้ แล้วแยกย้ายกันลงมาอยู่ในแหลมทองแล้ว บรรดาชนที่เป็นเชื้อชาติไทยไม่ว่าไทยน้อยหรือไทยใหญ่ก็ยังใช้คำว่า "เจ้า" เป็นยศของราชตระกูลอยู่โดยทั่วไป จะต่างกันก็แต่การจัดลำดับพระยศสูงต่ำ ซึ่งย่อมจัดไปตามลัทธิของแต่ละประเทศไม่เหมือนกัน

สำหรับฐานันดรศักดิ์ของพระราชวงศ์ในประเทศไทยเรานี้ ได้มีการจัดลำดับพระยศลดหลั่นเป็นหลายชั้น การเรียกชื่อพระยศแต่ละชั้น ก็ได้มีการเปลี่ยนมาตามกาลสมัย สมัยใดมีการลำดับพระยศเจ้านายไว้อย่างไร จะได้นำมาบรรยายให้ทราบเท่าที่พอจะค้นหาหลักฐานมาได้

ในสมัยกรุงสุโขทัยนั้นไม่ค่อยจะพบหลักฐานเกี่ยวกับพระยศเจ้านาย มีปรากฏอยู่บ้างในบางตอนของศิลาจารึกสมัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ซึ่งจารึกไว้ว่า "กูต่อช้างด้วยขุนสามชน ตนกูพุ่งช้างขุนสามชนตัวชื่อมาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูพุ่งช้างขุนสามชน" จากข้อความในศิลาจารึกนี้ ทำให้เป็นที่เข้าใจได้ว่า เมื่อพระเจ้ารามคำแหงมหาราชยังทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอในพ่อขุนศรีอินทราทิตย์อยู่นั้น พระองค์ได้ทรงชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด พระราชบิดาจึงได้ทรงสถาปนาพระยศและพระนามของพระองค์ว่า "พระรามคำแหง" จากหลักฐานเพียงเท่านี้ก็ชี้ให้เห็นได้แล้วว่า คำที่แสดงพระยศเจ้านายชั้นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยกรุงสุโขทัยนั้น คือคำว่า "พระ" ส่วนพระยศเจ้านายอื่นจะมีหรือไม่ไม่ปรากฏหลักฐาน

ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ปรากฏว่ายังใช้คำว่า "พระ" เป็นการแสดงพระยศของพระราชโอรส พระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินอยู่ต่อมาเป็นเวลานาน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับพระยศเจ้านายไว้ในหนังสือเรื่อง "ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม" ว่า

"ตั้งแต่จุลศักราช ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๙๓) เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน ธรรมเนียมที่เรียกชื่อเสียงและยศศักดิ์ได้เปลี่ยนแปลงกันไปหลายครั้งหลายคราว แต่ไม่ได้เปลี่ยนต้นรากทีเดียว เป็นแต่เปลี่ยนเล็กน้อยตามปัญญาของผู้ปกครองแผ่นดิน เพื่อที่จะรักษาตระกูลให้เรียบร้อย ตั้งแต่ตั้งกรุงเก่าลงมาจนถึงจุลศักราช ๙๐๐ เศษ (พ.ศ. ๒๐๘๑) เป็นเวลา ๒๐๐ ปีนั้น ธรรมเนียมราชตระกูลคล้ายคลึงกันตลอดมา ต่อมาภายหลังจึงเปลี่ยนแปลงมาเกือบเหมือนกับในปัจจุบัน"

ตามความที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ได้ทรงตราไว้เมื่อเริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยานั้น ท่านได้กำหนดศักดิ์ของพระราชกุมารเป็น ๕ ชั้น คือ

๑. พระราชกุมารที่เกิดแต่พระอัครมเหสี เป็นสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า
๒. พระราชกุมารที่เกิดด้วยแม่ยั่วเมือง เป็นพระมหาอุปราช
๓. พระราชกุมารที่เกิดด้วยลูกหลวง เป็นพระเจ้าลูกเธอ กินเมืองเอกซึ่งหมายถึงมีตำแหน่งไปปกครองหัวเมืองชั้นเอก
๔. พระราชกุมารที่เกิดด้วยหลานหลวง เป็นพระเจ้าลูกเธอ กินเมืองโท
๕. พระราชกุมารที่เกิดด้วยพระสนม เป็นพระเยาวราช

แต่ในกฎมณเฑียรบาลฉบับที่กล่าวนี้ ก็หาได้ระบุพระยศของพระราชกุมารลงไปไม่ว่า พระราชกุมารชั้นใดมีพระยศอย่างใด อย่างไรก็ตาม หากจะสังเกตการเอ่ยขานพระนามเจ้านายในสมัย ๒๐๐ ปีแรกของกรุงศรีอยุธยาแล้ว จะเห็นได้ว่าพระราชกุมารที่ประสูติแต่พระชนนีที่มีศักดิ์เป็นพระมเหสี หรือพระชนนีที่เป็นลูกหลวง หลานหลวง นั้น เขาใช้คำว่า "พระ" นำหน้าพระนามท่านทั้งนั้น เช่น พระราเมศวร พระอินทราชา พระบรมราชา พระแก้วฟ้า พระศรีศิลป ส่วนพระราชกุมารที่ประสูติแต่พระสนม เขาใช้คำว่า "เจ้า" นำหน้าพระนาม เช่น เจ้าทองจันทร เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา เจ้าสามพระยา เป็นต้น ดังนั้น คำว่า "พระ" และคำว่า "เจ้า" จึงคงจะเป็นคำแสดงพระยศของเจ้านายในสมัยต้นยุคกรุงศรีอยุธยาอย่างมิพึงต้องสงสัย ในกาลต่อมาคือตั้งแต่ศักราช ๙๕๕ ล่วงแล้ว จึงได้มีการเปลี่ยนพระยศของพระราชกุมารที่ประสูติแต่พระมเหสีหรือลูกหลวง หลานหลวง เป็นเจ้าฟ้า และเปลี่ยนพระยศของพระราชกุมารที่ประสูติแต่พระสนมเป็นพระองค์เจ้า

การที่ได้นำเอาคำว่า "เจ้าฟ้า" มาเป็นพระยศเจ้านายนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายให้ทราบความเป็นมาไว้ในพระราชนิพนธ์ เรื่อง "ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม" ความว่า

"เจ้าลูกเธอ กินเมืองเอกเมืองโทนั้น (แต่ก่อน) เจ้าตัวได้ไปกินเมืองจริง ๆ เหมือนหนึ่งเจ้าประเทศราชอยู่ในบังคับพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ และเพราะเป็นผู้ครองเมือง คนทั้งปวงจึงเรียก "เจ้าฟ้า" เจ้าฟ้านั้นคือเจ้าแผ่นดินฤาเจ้าเมืองตามคำกล่าว..... แต่เป็นวิสัยอยากจะพูดให้สูง จึงเรียกเจ้าฟ้าเหมือนหนึ่งเจ้ามาจากฟ้า คือว่าเป็นเชื้อวงศ์ของเทวดา เพราะตามธรรมเนียมข้างอินเดียถือกันว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นสมมติเทวดา ครั้นภายหลังพระเจ้าแผ่นดินเห็นว่าใน ๒๐๐ ปีก่อนที่ให้เจ้านายไปครองเมือง มีเหตุแย่งชิงราชสมบัติกันหลายครั้งหลายคราว บางทีก็ไปเข้าด้วยพวกข้าศึกกลับทำร้ายกรุง..... จึงได้เลิกขนบธรรมเนียมนี้เสียเงียบ ๆ ไม่ประกาศว่าจะไม่ตั้งต่อไป แต่ก็ไม่ได้มีไปครองเมืองอีกเลย ยศของเจ้าฟ้าคือเจ้าเมืองซึ่งเป็น ลูกหลวง หลานหลวง ถึงไม่ได้ไปครองเมืองแล้ว ก็ยังเรียกเจ้าฟ้าอยู่เสมอ"

จากพระบรมราชาธิบายข้างต้นนี้ก็คงจะเห็นแล้วว่า คำว่าเจ้าฟ้าเดิมไม่ใช่ยศเจ้า เป็นคำเรียกเจ้าเมือง แต่เพราะเมืองเอกเมืองโทนั้นเป็นธรรมเนียมลูกหลวง หลานหลวง ท่านต้องไปครอง ก็เลยเรียกท่านว่าเจ้าฟ้า เรียกกันไปเรียกกันมานาน ๆ เข้า พระมหากษัตริย์ท่านก็เลยทรงรับคำว่าเจ้าฟ้าเป็นพระยศเจ้านายในราชตระกูลไป พิเคราะห์ดูตามความในพระราชพงศาวดาร เห็นมาเริ่มเรียกพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดินว่า "เจ้าฟ้า" ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ คือ เรียกพระราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถว่า "เจ้าฟ้าสุทัศน์" พระองค์หนึ่ง และ "เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์" อีกพระองค์หนึ่ง แต่ทั้งนี้จะได้เรียกเพราะในรัชกาลนั้นได้บัญญัติให้มีพระยศเจ้าฟ้าขึ้นแล้ว หรือเรียกกันเองเพราะท่านเป็นลูกหลวงกินเมือง ก็ไม่มีทางจะพิสูจน์ได้ ด้วยในพระราชพงศาวดารมิได้กล่าวไว้ให้แจ่มแจ้ง เพิ่งมากล่าวแจ่มแจ้งในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ว่าได้ทรงสถาปนาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์อินทร ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าชัย ความในพระราชพงศาวดารตอนนี้จึงพอเป็นที่ยืนยันได้ว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น ได้ถือว่า "เจ้าฟ้า" เป็นยศเจ้านายในราชตระกูลอย่างเป็นทางการแล้ว

พระยศ "เจ้าฟ้า" นี้ เป็นพระยศสูงสุดของเจ้านายในราชตระกูล และตามธรรมเนียมเท่าที่เป็นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจวบกาลบัดนี้ ผู้ที่จะดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าได้นั้นมีดังจะกล่าวต่อไปนี้

๑. เมื่อพระมหากษัตริย์ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยการปราบดาภิเษกประดิษฐานพระราชวงศ์ขึ้นใหม่ ย่อมทรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพในอันที่จะทรงสถาปนาพระประยูรญาติสนิท หรือบุคคลที่สมควรขึ้นเป็นเจ้าฟ้า หรือเป็นเจ้านายในราชตระกูลชั้นหนึ่งชั้นใดก็ได้ สุดแต่จะทรงพระราชดำริเห็นเป็นการสมควร

๒. ในเมื่อพระมหากษัตริย์ได้เสด็จขึ้นผ่านพิภพโดยการสืบพระราชสันตติวงศ์ ถ้าพระเชษฐา พระเชษฐภคินี พระขนิษฐา พระอนุชา ที่ร่วมพระราชชนนีเดียวกันยังมิได้ดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้า พระมหากษัตริย์อาจทรงสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นเจ้าฟ้าได้

๓. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระอัครมเหสี ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นิยมเรียกเจ้าฟ้าชั้นนี้ว่า "ทูลกระหม่อม"

๔. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระชนนีที่ทรงเป็นพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ ซึ่งโบราณเรียกกันว่าประสูติแต่ลูกหลวง ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ เป็นเจ้าฟ้าชั้น "ทูลกระหม่อม" เช่นเดียวกัน เจ้าฟ้าชั้นนี้เทียบพระเจ้าลูกเธอ กินเมืองเอกแต่โบราณ

๕. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ซึ่งประสูติแต่พระชนนีที่เป็นหลานหลวง ถ้าพิจารณาตามศักดิ์ในกฎมณเฑียรบาลที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ก็ต้องดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ เพราะทรงศักดิ์เป็นลูกหลวง กินเมืองโท แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กำหนดให้ดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติเฉพาะที่พระชนนีทรงศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าขึ้นไปเท่านั้น ดังนั้น พระราชกุมารที่ประสูติแต่หลานหลวงที่มีพระยศต่ำกว่าพระองค์เจ้า จึงยังเป็นเจ้าฟ้าไม่ได้ ต่อเมื่อพระเจ้าแผ่นดินได้สถาปนาพระมารดาให้มีพระยศเสมอด้วยพระองค์เจ้าหรือสูงกว่าแล้ว จึงจะทรงสถาปนาพระราชโอรส พระราชธิดา ที่ประสูติแล้วขึ้นเป็นเจ้าฟ้าได้ ส่วนพระโอรส พระธิดา ซึ่งประสูติภายหลังเมื่อพระมารดาได้ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าหรือสูงกว่าแล้ว ก็ทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ เจ้าฟ้าที่ประสูติแต่หลานหลวงนี้ ไม่เรียกว่า "ทูลกระหม่อม" เรียกกันว่า "สมเด็จชาย" หรือ "สมเด็จหญิง"

๖. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระชนนีที่มีพระยศต่ำกว่าพระองค์เจ้า หรือแม้แต่ที่เป็นสามัญชน หากได้รับการสถาปนาให้มีพระยศเป็นเจ้าตั้งแต่ชั้นพระองค์เจ้าหรือเทียบเท่าขึ้นไปก่อนที่จะประสูติพระราชโอรส พระราชธิดา พระราชโอรส พระราชธิดา ก็ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ และเรียกกันว่า "สมเด็จ" เช่นเดียวกัน

๗. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระชนนีที่มีพระยศเป็นเจ้าในประเทศเอกราช หรือเจ้าในประเทศที่เคยเป็นเอกราชแต่เดิม แล้วมาขึ้นอยู่ในราชอาณาจักรไทย โดยพระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงยินยอมให้เจ้าในราชตระกูลนั้นคงปกครองบ้านเมืองของตนเองอยู่ แม้พระราชโอรส พระราชธิดา นั้นจะยังไม่เป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ พระมหากษัตริย์ก็อาจทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าได้ เคยมีมาแล้วในรัชกาลที่ ๑ คือได้ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี พระราชธิดาที่ประสูติแต่พระธิดาเจ้านครเวียงจันทน์ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

๘. พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระสนมซึ่งเป็นบุตรีของบุคคลที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติบ้านเมืองอย่างมาก เช่น บุตรีอัครมหาเสนาบดี หรือบุตรีแม่ทัพผู้ถืออาญาสิทธิ์ พระมหากษัตริย์ก็อาจทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าได้ โดยมิจำต้องสถาปนาพระสนมให้ดำรงพระยศเป็นเจ้าด้วย ตัวอย่างเคยมีมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คือได้ทรงสถาปนาพระราชโอรสที่ประสูติแต่พระสนมที่เป็นพระธิดาในสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า โดยมิได้ทรงสถาปนาพระสนมผู้เป็นพระมารดาขึ้นเป็นเจ้าด้วย

๙. พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้าหญิง ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ น้องนางเธอ หรือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ที่มีพระชนกดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าต่างกรม ก็ทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ เจ้าฟ้าชั้นนี้เป็นเจ้าฟ้าชั้น "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" ทรงศักดินาเทียบเท่าพระองค์เจ้าลูกหลวงเท่านั้น

๑๐. พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้าชาย ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ น้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ที่มีพระชนนีดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ก็ทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเหมือนกัน ตัวอย่างที่จะพึงชี้ให้เห็นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็คือ "เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงอิสรสุนทรอยู่นั้น ได้ทรงมีพระชายาเป็นเจ้าฟ้า คือ เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงมีพระราชโอรสกับพระชายาที่ทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าพระองค์นั้น พระโอรสของท่านคือสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าแต่ประสูติ และก็โดยเหตุนี้เองที่เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ ในพระปรมาภิไธยของพระองค์ จึงมีคำว่า "อุภโตสุชาติ" ซึ่งหมายความว่าทรงมีพระราชสมภพอันประเสริฐแล้วทั้งสองฝ่าย

๑๑. พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ซึ่งมีพระชนนีเป็นเจ้า พระมหากษัตริย์อาจทรงสถาปนาพระยศพระราชโอรสหรือพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ให้เป็นเจ้าฟ้า เพื่อเป็นการถวายพระเกียรติแด่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลผู้เป็นพระชนกได้ ตัวอย่างที่เคยมีมาในกรุงรัตนโกสินทร์ก็คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนาพระธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทที่ประสูติแต่เจ้าศิริรดจา น้องพระเจ้ากาวิละเมืองเชียงใหม่ ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าหญิงพิกุลทอง เป็นต้น

ผู้ที่จะดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าได้มี ๑๑ ประเภท ดังที่ได้บรรยายมาข้างต้นแล้วนี้ ถ้าจะสังเกตให้ดีก็จะเห็นได้ว่าธรรมเนียมที่เกี่ยวกับราชตระกูลนั้น โบราณท่านถือสายทางพระชนนีเป็นสำคัญ ถ้าพระชนนีดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า แม้พระชนกจะมิได้เป็นเจ้าฟ้า เป็นเพียงพระองค์เจ้าต่างกรม พระโอรส พระธิดา ของท่านก็จะได้ทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าตามพระราชชนนี แต่ถ้าพระชนนีมิได้เป็นเจ้าฟ้า ทรงเป็นเพียงพระองค์เจ้า แม้พระชนกจะเป็นเจ้าฟ้า พระโอรส พระธิดา ของท่านก็เป็นเจ้าฟ้าไม่ได้ เป็นได้เพียงพระองค์เจ้าเท่าพระชนนีเท่านั้น

พระยศที่รองจากพระยศเจ้าฟ้า คือพระยศ "พระองค์เจ้า"

พระยศพระองค์เจ้านี้ จะมีขึ้นครั้งใดนั้นไม่อาจที่จะหาเอกสารหลักฐานอันเป็นต้นบัญญัติมายืนยันได้ที่จริงเอกสารหลักฐานเกี่ยวกับพระยศเจ้านายนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็คงมีอยู่มาก ถ้าบ้านเมืองเราไม่ถูกเผาจนวอดวาย เราก็คงมีหลักฐานเอกสารต่าง ๆ ไม่แต่เพียงเกี่ยวกับพระยศเจ้านาย เอกสารหลักฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปกครอง เราก็คงจะมีสำหรับศึกษาค้นคว้ากันมากกว่านี้ แต่นี่ถูกเผาวอดวายไปเสียเป็นส่วนใหญ่ ที่เหลืออยู่เป็นเพียงส่วนน้อย ไม่สมบูรณ์พอที่จะให้รู้เรื่องแต่โบราณโดยละเอียดได้ จึงต้องใช้วิธีสันนิษฐานเอาตามหลักฐานเท่าที่มีปรากฏอยู่ พระยศพระองค์เจ้านี้ก็น่าสันนิษฐานว่ามีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง คือเมื่อได้บัญญัติให้มีพระยศเจ้าฟ้าแล้วก็ให้มียศพระองค์เจ้าเป็นยศรอง แต่สมัยนั้นยังไม่เรียกว่า "พระองค์เจ้า" คงเรียกว่า "พระองค์" เฉย ๆ ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารที่เรียกขานพระนามพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่เกิดแต่พระสนมว่า "พระองค์ทอง" เป็นต้น ในแผ่นดินต่อมา คือในแผ่นดินพระเพทราชา ก็ยังเรียกพระเจ้าหลานเธอที่เป็นบุตรท้าวศรีจุฬาลักษณ์ พระขนิษฐภคินีของพระองค์ว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ พระองค์แก้ว" เพิ่งมาใช้คำว่า "พระองค์เจ้า" ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ ด้วยปรากฏว่าในรัชกาลนั้นได้เรียกพระยศพระเจ้าลูกเธอที่เกิดแต่พระสนมว่าพระองค์เจ้า ไม่เรียกพระองค์เฉย ๆ ดังแต่ก่อน

บุคคลที่จะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้านั้น มีอยู่ดังนี้ คือ

๑. พระราชโอรส พระราชธิดา ในองค์พระมหากษัตริย์ที่ประสูติแต่พระสนม ทรงดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าลูกเธอแต่ประสูติ

๒. พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ไม่ว่าจะประสูติแต่พระมารดาที่เป็นเจ้าหรือไม่ก็ตาม ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าแต่ประสูติทั้งสิ้น ข้อนี้สังเกตให้ดีจะเห็นได้ว่าผิดกับพระโอรส พระธิดา ของเจ้านายอื่น พระโอรส พระธิดา ของเจ้านายอื่นที่มิได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น แม้พระชนกจะเป็นเจ้าฟ้า หากพระชนนีมีพระยศต่ำกว่าพระองค์เจ้าแล้ว พระโอรส พระธิดา ก็มีพระยศเพียงหม่อมเจ้าเท่านั้น ดังนี้จะเห็นได้ว่าธรรมเนียมในราชตระกูลนั้นได้เทิดพระเกียรติกรมพระราชวังบวรฯ ไว้เป็นอย่างสูงในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาอุปราช หรือพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สองของประเทศ ธรรมเนียมที่ให้พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า ทั้งที่พระมารดามิได้ดำรงพระยศเป็นเจ้านั้น เป็นธรรมเนียมในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เท่านั้น ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่มีพระมารดาที่มิใช่เจ้านั้นดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าเท่านั้น เช่นพระโอรสในกรมพระราชวังบวรเสนาพิทักษ์ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มีพระยศเป็นหม่อมเจ้า ทรงพระนามว่า หม่อมเจ้าอาทิตย์ เป็นต้น

๓. พระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหน้า) ที่ประสูติแต่พระมารดาที่ท่านสถาปนาเป็นเจ้าจอม ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าแต่ประสูติ

๔. พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้าที่มีพระมารดาเป็นพระองค์เจ้า ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าแต่ประสูติ

สำหรับพระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้าที่ประสูติแต่ชายาเอกซึ่งมีพระยศเป็นหม่อมเจ้า หรือที่ประสูติแต่นางห้ามซึ่งพระมหากษัตริย์พระราชทานให้เป็นชายา ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้พระมหากษัตริย์โปรดให้ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าด้วยทุกพระองค์ ตัวอย่างที่เคยมีก็คือ พระโอรสพระธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักร–พรรดิพงศ์ ที่ประสูติแต่หม่อมราชวงศ์สว่างผู้เป็นนางห้ามพระราชทาน พระโอรสพระธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ที่ประสูติแต่หม่อมแม้นผู้เป็นนางห้ามพระราชทาน และพระโอรสพระธิดาในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ที่ประสูติแต่ชายาเอกซึ่งดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้า พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าทุกพระองค์

๕. พระโอรส พระธิดา ในพระองค์เจ้าลูกหลวงที่ประสูติแต่พระมารดาที่มีพระยศเป็นพระองค์เจ้า ก็ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าแต่ประสูติด้วย ตัวอย่างที่เคยมีมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็คือพระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร พระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน และพระองค์เจ้าหญิงประภาวสิตนฤมล เป็นต้น

ถึงแม้ว่าจะได้มีพระยศ “เจ้าฟ้า” และ “พระองค์เจ้า” มาใช้แทนพระยศ “พระ” แล้วก็ตาม แต่การสถาปนาเจ้านายในราชตระกูลเป็น “พระ” ก็ยังคงมีต่อมาเป็นครั้งคราว เช่นในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเฉลิมพระนามพระชนนีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ขึ้นเป็น พระรูปสิริโสภาคมหานาคนารี และในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระสนมขึ้นเป็น พระวรราชชายาเธอ พระอินทรศักดิศจี เป็นต้น

พระยศที่รองมาจากพระองค์เจ้า คือหม่อมเจ้า

พระยศหม่อมเจ้านั้นมีมาตั้งแต่ต้นยุคกรุงศรีอยุธยา มีหลักฐานปรากฏแน่ชัด เพราะมีศักดินาอยู่ในพระอัยการนาพลเรือนที่ได้ตราขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ผู้ที่จะดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าได้มีดังนี้ คือ

๑. เป็นพระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้าที่ประสูติแต่พระมารดาที่มิได้เป็นเจ้า และมิได้เป็นนางห้ามพระราชทาน ตัวอย่างที่มีปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็คือ พระโอรส พระธิดา ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา–นริศรานุวัดติวงศ์ แม้ที่ประสูติแต่พระมารดาซึ่งเป็นหม่อมราชวงศ์เช่นเดียวกับหม่อมราชวงศ์สว่าง ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ แต่เพราะมิใช่นางห้ามพระราชทาน พระโอรสพระธิดาจึงดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าทั้งสิ้น

๒. เป็นพระโอรส พระธิดา ในพระองค์เจ้าลูกหลวงที่พระมารดามิใช่พระองค์เจ้า

๓. เป็นพระโอรส พระธิดา ในพระองค์เจ้าหลานหลวงชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ แต่ทั้งนี้จะต้องทรงเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอโดยแท้มาแต่ประสูติ

๔. พระโอรส พระธิดา ในพระองค์เจ้าหลานหลวงชั้นพระวรวงศ์เธอ ซึ่งได้รับการสถาปนายกขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอแล้ว และพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงสถาปนาได้ประกาศไว้ว่า ให้โอรสธิดามีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าจึงจะเป็นหม่อมเจ้าได้ มิฉะนั้นก็เป็นได้เพียงหม่อมราชวงศ์ ตัวอย่างที่เคยมีมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงประกาศยกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ที่ประสูติแต่พระมารดาที่ดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้า และพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ที่ประสูติแต่พระมารดาที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า ขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอนั้น ได้ทรงประกาศให้พระโอรส พระธิดามีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าด้วย ดังนั้น พระโอรส พระธิดา ในพระเจ้าวรวงศ์เธอทั้งสองสายนี้จึงมีพระยศเป็นหม่อมเจ้าทุกพระองค์ ส่วนพระองค์เจ้าหลานเธอที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอื่น ๆ หากพระเจ้าแผ่นดินมิได้ประกาศว่าให้พระโอรส พระธิดา มีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าแล้ว ก็มียศเพียงหม่อมราชวงศ์เท่านั้น

๕. เป็นพระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (วังหลัง) ซึ่งมีพระชนนีที่มิได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าจอม

๖. เป็นพระโอรส พระธิดา ในพระองค์เจ้าลูกเธอในกรมพระราชวังบวร

เจ้านายที่ดำรงพระยศหม่อมเจ้านี้ หากได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณมาด้วยดี มีความดีความชอบต่อแผ่นดิน หรือต่อองค์พระมหากษัตริย์ ก็อาจได้รับการสถาปนาเลื่อนพระยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าได้ ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ก็มีอยู่เป็นอันมาก

สกุลยศรองจากหม่อมเจ้า เป็นหม่อมราชวงศ์

หม่อมราชวงศ์นี้เป็นปนัดดา (คือเหลน) ของพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าจะนับกันในทางเชื้อสายที่สืบเนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็นับว่าไกลอยู่ปลายอ้อปลายแขน ดังนั้น ท่านจึงถือว่ามิใช่เจ้า คงเป็นเพียงผู้มีเชื้อสายสืบเนื่องในราชตระกูลเท่านั้น

สกุลยศหม่อมราชวงศ์นี้ ตามความเข้าใจของผู้ที่ได้เห็นพระอัยการนาพลเรือน ก็คงจะเข้าใจว่าเป็นสกุลยศที่มีมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะได้กำหนดศักดินาไว้ในกฎหมายนั้นเช่นเดียวกับสกุลยศชั้นหม่อมเจ้า แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ท่านทรงนิพนธ์ไว้ในคำอธิบายว่าด้วยยศเจ้าว่า ท่านสงสัยว่าจะเป็นของเติมเข้าใหม่ เพราะคำว่าหม่อมราชวงศ์เพิ่งใช้ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง แต่ก่อน โอรส ธิดา ของหม่อมเจ้า เรียกกันว่า เจ้าบ้าง คุณบ้าง

ผู้ที่จะมียศเป็นหม่อมราชวงศ์นั้นจะต้องเป็นผู้ที่สืบสายจากเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าหรือหม่อมเจ้าดังต่อไปนี้คือ

๑. เป็นโอรส ธิดา ของผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า แต่ในการสถาปนานั้น มิได้มีประกาศกำหนดไว้ว่าให้โอรส ธิดา มียศสูงขึ้น ก็ต้องมีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมราชวงศ์ ตัวอย่างเช่นหม่อมเจ้าจุลจักรพงศ์ เมื่อทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า นั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้สถาปนามิได้ประกาศกำหนดให้ พระโอรส พระธิดา มีศักดิ์สูงขึ้นด้วย ดังนั้น เมื่อท่านทรงมีพระธิดา พระธิดาของท่านจึงมีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมราชวงศ์ ไม่มีฐานันดรศักดิ์เป็นหม่อมเจ้า ดังเช่นพระธิดาในพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุมภฏพงศ์บริพัตร

๒. เป็นโอรส ธิดา ในพระองค์เจ้าชั้นพระวรวงศ์เธอ

๓. เป็นบุตร ธิดา หม่อมเจ้า

บุตร ธิดา ของหม่อมราชวงศ์ มีศักดิ์ในราชตระกูลเป็นหม่อมหลวง สกุลยศชั้นหม่อมหลวงนี้เพิ่งมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕

บุตร ธิดา ของหม่อมหลวงไม่มีฐานันดรศักดิ์ทางสกุลยศแต่อย่างใด

เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าก็ดี หม่อมเจ้าก็ดี ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว จะพึงเห็นได้ว่า ท่านอาจเลื่อนพระยศสูงขึ้นได้ เช่น หม่อมเจ้าอาจเลื่อนพระยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้า พระองค์เจ้าอาจเลื่อนพระยศขึ้นเป็นเจ้าฟ้า แต่หม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงนั้นท่านถือว่าไม่ใช่เจ้า จึงไม่ค่อยปรากฏว่าได้เคยมีการสถาปนาเลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้า เมื่อได้ทำความดีความชอบต่อราชการแผ่นดินมาก ๆ ถ้าไม่เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวง เป็นพระ เป็นพระยา ก็เลื่อนฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นหม่อมราชนิกุล เช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมราชวงศ์กระต่าย สามประจำคณะทูตเชิญพระราชสาสน์ไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นหม่อมราโชทัย เป็นต้น

นามของหม่อมราชนิกุลนั้นเป็นราชทินนาม ไม่ใช่นามเดิมของหม่อมราชวงศ์ผู้นั้น แต่ก่อนท่านเอาพระนามเจ้าราชนิกุลมาตั้งเป็นราชทินนามของหม่อมราชนิกุล ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัตินามสกุลขึ้นแล้ว การสถาปนาหม่อมราชนิกุลจึงมักเอานามสกุลของผู้ที่ได้รับการสถาปนามาตั้งเป็นราชทินนาม เพื่อเป็นเกียรติแก่วงศ์สกุลของผู้ได้รับการสถาปนา เช่นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมราชวงศ์เฉลิมลาภ ทวีวงศ์ ขึ้นเป็นหม่อมทวีวงศ์ถวัลยศักดิ์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้จะได้รับการสถาปนาเป็นหม่อมราชนิกุลแล้ว ท่านก็ยังคงถือว่ามิใช่เจ้า ดังนั้น การพูดกับหม่อมราชนิกุลจึงพูดอย่างธรรมดา ไม่ต้องใช้ราชาศัพท์

ที่ได้กล่าวมาแต่ข้างต้นว่า หม่อมราชวงศ์ไม่ค่อยปรากฏว่าได้มีการเลื่อนฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้านั้น ไม่ได้หมายความว่าไม่เคยมีเลย มีบ้างเป็นบางครั้งบางคราว ซึ่งถือว่าเป็นกรณีพิเศษเหลือเกิน แต่ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ไม่ผิดขนบประเพณีอย่างใด เพราะพระมหากษัตริย์นั้นทรงเป็นประมุขของราชตระกูล เมื่อท่านสถาปนาผู้ใดให้มีฐานันดร–ศักดิ์ในราชตระกูล ก็หมายความว่าท่านรับนับถือบุคคลผู้นั้นว่าเป็นบุคคลในราชตระกูลของท่าน ฉะนั้น ท่านจึงทรงสิทธิโดยสมบูรณ์ที่จะทรงสถาปนาได้ตามพระราชอัธยาศัย

คำนำพระนาม

เจ้านายในราชตระกูลที่ดำรงพระยศตั้งแต่พระองค์เจ้าขึ้นไปนั้น เวลาจะเอ่ยขานพระนาม ก็จะต้องมีคำนำพระนามประกอบด้วย เช่นต้องมีคำว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ก่อนออกขานพระนามพระราชโอรสของพระมหา–กษัตริย์ หรือต้องมีคำว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระวรวงศ์เธอ ก่อนออกขานพระนามพระองค์เจ้าองค์หนึ่งองค์ใด ดังเช่นที่เราท่านทั้งหลายก็คงจะได้ยินอยู่เสมอ นอกจากที่ได้ยินอยู่เป็นประจำ หากท่านไปอ่านหนังสือเก่า ๆ ก็จะพบกับคำว่า “สมเด็จพระเจ้ามไหยิกาเธอ” บ้าง “พระเจ้าบวรวงศ์เธอ” บ้าง “พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ” บ้าง “พระสัมพันธวงศ์เธอ” บ้าง คำต่าง ๆ ดังที่ว่ามานี้ ล้วนเป็นคำนำพระนามทั้งสิ้น

คำนำพระนามนี้ เป็นเครื่องแสดงให้ทราบว่าท่านเจ้าของพระนามนั้นท่านมีพระยศเป็นเจ้าฟ้า หรือพระองค์เจ้าชั้นใด มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระประมุขของราชตระกูลเพียงไหน จากที่ได้บรรยายพระยศทางสกุลยศมาแล้วแต่ต้น ก็จะเห็นได้ว่าในสกุลยศหนึ่ง ๆ มีผู้จะเป็นได้หลายสาย เช่น พระยศพระองค์เจ้านั้น มีทั้งพระราชโอรส พระราชธิดา ของพระมหากษัตริย์ พระราชโอรส พระราชธิดา ของกรมพระราชวังบวร พระโอรส พระธิดา ของเจ้าฟ้า และพระโอรส พระธิดา ของพระองค์เจ้า ถ้าไม่มีคำนำพระนาม ก็จะรู้ไม่ได้เลยว่าท่านเป็นพระองค์เจ้าชั้นไหน ดังนั้น การมีคำนำพระนามจึงจัดว่าเป็นสิ่งจำเป็น

ประเพณีการใช้คำนำพระนามนั้น เข้าใจว่ามีมาตั้งแต่ต้นยุคกรุงศรีอยุธยา ที่เข้าใจดังนั้นก็เพราะได้พบความในกฎมณเฑียรบาลที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงตราขึ้นไว้เมื่อศักราช ๗๒๐ มีความตอนหนึ่งว่า “พระราชกุมารได้เป็นพระหน่อพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายหน้า ถ้าจะพิดทูลพระเจ้าอยู่หัว ให้ทูลว่า สมเด็จพระหน่อเจ้า..... อนึ่ง พระเจ้าลูกเธอ

ทั้งปวง ถ้าผู้ใดจะพิดทูลแต่พระเจ้าอยู่หัว ให้ทูลว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้น ๆ ตามชื่อ" จากความในกฎมณเฑียร-บาลที่กล่าวถึงนี้ ฟังได้ว่าท่านบัญญัติให้ใช้คำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดาของท่าน ในเวลาที่จะมีเรื่องราวต้องกราบบังคมทูล แต่เพราะกฎมณเฑียรบาลบัญญัติให้ใช้เฉพาะกราบบังคมทูล จึงยังมิได้นำมาใช้โดยทั่ว ๆ ไป ได้พิจารณาความในพระราชพงศาวดารแล้ว ไม่เห็นค่อยมีการใช้คำนำพระนามในเวลาที่จะออกขานพระนามเจ้านาย จะมีบ้างก็เป็นส่วนน้อย ในบัตรหมายของทางราชการสมัยนั้นจะได้ใช้คำนำพระนามหรือไม่ ยังไม่มีทางจะหาบัตรหมายนั้นมาดูได้ ถ้ามีการใช้ ก็เข้าใจว่าคงใช้อย่างที่ใช้กันอยู่ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คือใช้คำนำพระนามแต่เฉพาะเจ้านายที่เป็นน้องยาเธอ น้องนางเธอ ลูกเธอ และหลานเธอ ส่วนเจ้านายที่มีพระชนมายุสูงกว่าพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ใช้คำนำพระนามด้วยถือกันว่าการแสดงตนเป็นญาติผู้ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินเป็นการอาจเอื้อม และเพราะการที่ถือกันมาดังกล่าวนี้ เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนากรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งทรงมีฐานะเป็นพระปิตุลา (คือพระเจ้าอา) ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงได้จารึกพระสุพรรณบัฏเป็นความว่า "สมเด็จพระบรมบพิตรพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ เป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทฤฆายุสมสิริสวัสดิ์" แทนที่ท่านจะได้คำนำพระนามเป็นพระปิตุลาตามที่เป็นอยู่จริง ๆ กลับไปใช้ว่า "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ" เมื่อแรกที่เริ่มค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องคำนำพระนามใหม่ ๆ ยังเคยนึกว่าทำไมจึงจะต้องไปใช้ให้ผิดความจริง เมื่อธรรมเนียมถือไม่ยอมให้อวดอ้างว่าเป็นพระประยูรญาติชั้นผู้ใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่ใช้คำนำพระนามเสียเลยไม่ดีกว่าหรือ แต่แล้วก็เข้าใจในภายหลังว่าการไม่ใช้คำนำพระนามเสียเลย ในสมัยนั้นรู้สึกกันว่าเป็นเจ้านายที่มิได้ใกล้ชิดเป็นญาติสนิทกับพระเจ้าแผ่นดิน ต้องมีคำนำพระนามจึงจะเป็นเกียรติแก่ท่านเจ้าของนาม ก็เลยต้องใช้ และเมื่อต้องใช้ก็ใช้อย่างที่พึงจะใช้ได้ คือใช้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งผิดความจริงดังกล่าวแล้ว

ธรรมเนียมที่ไม่มีการใช้คำนำพระนามแสดงว่าเป็นพระราชวงศ์ที่มีพระชนมายุสูงกว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิก เพราะทรงพระราชดำริว่าเป็นการทำให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินถือพระองค์ในทางที่ไม่สมควร และได้ทรงบัญญัติคำสำหรับใช้เป็นคำนำพระนามเจ้านายขึ้นหลายคำ มีทั้งคำนำพระนามพระราชวงศ์ฝ่ายวังหลวง วังหน้าและวังหลัง ในรัชกาลต่อมาก็ได้ทรงบัญญัติคำนำพระนามเพิ่มขึ้นอีกบ้าง สับเปลี่ยนบ้าง และตัดทอนให้น้อยลงบ้าง ซึ่งจะได้บรรยายให้ทราบโดยลำดับไปว่า พระราชวงศ์ชั้นไหนมีคำนำพระนามว่าอย่างไร และคำนำพระนามนั้น ๆ บัญญัติขึ้นในสมัยใด การบรรยายจะบรรยายตามลำดับ ตั้งแต่คำนำพระนามพระราชวงศ์ชั้นพระปัยกา ปัยยิกา คือชั้นปู่ทวด ตาทวด ย่าทวด ยายทวด ลงมาจนถึงพระราชนัดดา คือหลานปู่

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้นพระปัยกาและปัยยิกา

คำว่า พระปัยกา หมายถึง ปู่ทวด ตาทวด พระปัยยิกา หมายถึง ย่าทวด ยายทวด

พระบรมราชวงศ์ชั้นนี้ ในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่เพียงพระองค์เดียว คือพระบรมชนกนาถในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และก็ได้เสด็จสวรรคตไปแล้ว คงอยู่แต่พระบรมอัฐิที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ หอพระธาตุมณเฑียร ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติให้เรียกพระบรมอัฐินั้นว่า พระอัฐิในสมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดี ในรัชกาลต่อมาได้ทรงบัญญัติให้เรียกว่า พระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก คำดังกล่าวแม้จะมิใช่คำนำพระนาม เป็นพระบรมสมญานาม แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ จึงได้นำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ มีเจ้านายชั้นพระปัยยิกา คือ ย่าทวด ยายทวด อยู่ ๔ พระองค์ แม้จะเสด็จสวรรคตและทิวงคตไปแล้ว ก็ยังต้องเรียกขานออกพระนามอยู่ จึงทรงบัญญัติคำนำพระนามขึ้น เรียกดังนี้

๑. บัญญัติคำนำพระนามาภิไธยสมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๑ ว่า "สมเด็จพระบรมราชปัยยิกา กรมพระอมรินทรามาตย์"

๒. บัญญัติคำนำพระนามสมเด็จพระราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ว่า "สมเด็จพระราชมหาปัยยิกาเธอ กรมพระศรีสุลาลัย"

๓. บัญญัติคำนำพระนามสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ ว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมปัยยิกาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระเทพสุดาวดี" และ "สมเด็จพระเจ้าบรมปัยยิกาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระศรีสุดารักษ์"

คำนำพระนามที่แสดงว่าเป็นพระประยูรญาติชั้นใดกับพระเจ้าแผ่นดินนั้น ถ้าเปลี่ยนรัชกาลก็จะต้องเปลี่ยนคำนำพระนามใหม่ทุกรัชกาลไป พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าจะเป็นการยุ่งยากสับสนมาก จึงโปรดให้ใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" หรือ "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามเจ้านายตั้งแต่ชั้น ลุง ป้า อา น้า ของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นไปทุกชั้น ดังนั้น ในการเรียกสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ จึงเปลี่ยนเป็นใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามแทน

ส่วนพระนามสมเด็จพระอัครมเหสีของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงบัญญัติให้เรียกใหม่ คือสมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า กรมพระอมรินทรามาตย์ ให้เปลี่ยนเรียกว่า สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า กรมพระศรีสุลาลัย ให้เปลี่ยนเรียกว่า สมเด็จพระศรีสุลาลัย

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้น
พระอัยกาและพระอัยยิกา

คำว่า พระอัยกา หมายถึง ปู่ ตา และอัยยิกา หมายถึง ย่า ยาย

พระบรมราชวงศ์ชั้นนี้ ยังหาหลักฐานไม่ได้ว่า ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบัญญัติให้มีคำนำพระนามว่าอย่างไร ส่วนในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงบัญญัติขึ้นเรียกขานพระนามเจ้านาย รวม ๓ พระองค์ คือ

๑. บัญญัติคำนำพระนามาภิไธยสมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ ว่า "สมเด็จพระบรมราชอัยยิกา กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์"

๒. บัญญัติคำนำพระนาม กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร ว่า "พระบรมมไหยิกาเธอ"

๓. บัญญัติคำนำพระนาม กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ว่า "สมเด็จพระเจ้าอัยกาเธอ"

คำนำพระนามเจ้านายทั้ง ๓ พระองค์ดังกล่าวนี้ ใช้เฉพาะในรัชกาลที่ ๕ เท่านั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนการออกขานพระนามาภิไธย และเปลี่ยนคำนำพระนามใหม่ดังนี้ คือ สมเด็จพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์" เปลี่ยนเป็น "สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี" "กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร" เปลี่ยนเป็น "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร" ส่วนกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" จึงใช้คำว่า "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" นี้เป็นคำนำพระนาม

ตามที่ได้กล่าวพระนามเจ้านายชั้นพระอัยยิกา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๕ มาแล้วข้างต้นทั้ง ๓ พระองค์นั้น คิดว่าพระนามของ "พระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร" นั้น คงเป็นพระนามที่ไม่ค่อยจะคุ้นหูนัก บางท่านก็อาจจะไม่ทราบว่าท่านเป็นใคร มีความสำคัญอย่างไร ดังนั้นจึงขอเชิญพระประวัติมาแนะนำให้ทราบไว้แต่โดยย่อ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรนี้ ทรงเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิมของท่าน คือ พระองค์เจ้าหญิงละม่อม ทรงศักดิ์เป็นพระเจ้าอาของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งแต่เสด็จพระบรมราชสมภพจนกระทั่งได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่า พระองค์เจ้าหญิงละม่อมได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระองค์ท่านมาด้วยความรักใคร่ทะนุถนอม เป็นผลให้พระองค์ทรงพระเจริญขึ้นด้วยความสุขสวัสดีนานาประการ ดังนั้น เมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงพระคุณูปการในพระองค์เจ้าหญิง

ละม่อม ว่ามีพระคุณแด่พระองค์ดังหนึ่งสมเด็จพระบรมราชชนนี จึงได้ทรงยกย่องเทิดทูนพระเกียรติยศพระองค์เจ้าหญิงละม่อมให้ยิ่งใหญ่เกือบเสมอเหมือนสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระองค์เอง อาทิเช่น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงละม่อมยังดำรงพระชนม์อยู่ ก็ได้ทรงสถาปนาพระยศขึ้นเป็น "พระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร" ซึ่งเป็นพระอิสริยยศสูงสำหรับพระราชวงศ์ฝ่ายในในสมัยนั้น และเมื่อกรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรสิ้นพระชนม์ลง ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ได้รับพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่เสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง คือโปรดเกล้าฯ ให้เรียกการสิ้นพระชนม์ว่า เสด็จสวรรคต ถวายพระโกศทองใหญ่ทรงพระบรมศพ และถวายเศวตฉัตร ๗ ชั้นเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศด้วย

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้น พระปิตุลา พระปิตุจฉา พระมาตุลา และ พระมาตุจฉา

พระบรมราชวงศ์ชั้น ลุง ป้า อา น้า ทั้งฝ่ายทางพระบรมชนกนาถ และ พระบรมราชชนนีของพระมหากษัตริย์นั้น แต่ก่อนไม่มีคำนำพระนาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เพิ่งจะทรงบัญญัติคำว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" และ "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามตามพระเกียรติยศ คือถ้าทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้าก็ใช้ "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" ถ้าเป็นพระองค์เจ้า ก็ใช้ "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ"

ในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงบัญญัติให้ใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามพระองค์เจ้าที่ดำรงพระยศเป็นเจ้าต่างกรมชั้นกรมพระยาด้วย

และในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามพระชนกในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ฯ ซึ่งดำรงพระยศเป็นเจ้าต่างกรมชั้นกรมพระ

การที่เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าต่างกรมบางพระองค์ อาจใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ" เหมือนกันได้นี้ ก็มีวิธีสังเกตให้รู้ได้ว่า พระองค์ใดเป็นเจ้าฟ้า และพระองค์ใดเป็นพระองค์เจ้า คือสังเกตว่า มีคำว่าเจ้าฟ้าหน้าพระนามกรมของท่านหรือไม่ ถ้ามีก็แสดงว่าท่านเป็นเจ้าฟ้า เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ แต่ถ้าไม่มีคำว่าเจ้าฟ้าอยู่หน้าพระนามกรม เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้ก็แสดงว่าท่านมีสกุลยศเดิมเป็นพระองค์เจ้า

คำว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ หรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ที่เป็นคำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้นพระปิตุลา พระปิตุจฉา พระมาตุลา พระมาตุจฉา นี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้โปรดให้ใช้เป็นคำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้น พระอัยกา พระอัยยิกา และชั้น พระปัยกา พระปัยยิกา อีกด้วย แต่ในบางรัชกาลถ้ามีพระราชประสงค์ที่จะเทิดพระเกียรติพระบรมราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งให้สูงขึ้น ก็อาจทรงเฉลิมพระนามขึ้นใหม่โดยไม่ใช้คำนำพระนามเหมือนพระราชวงศ์พระองค์อื่น เช่น ในรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาเฉลิมพระนามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ขึ้นเป็น "สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช" เป็นต้น

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้น พระเชษฐา และพระเชษฐภคินี

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้นนี้จำง่าย ท่านไม่ได้ใช้ศัพท์แสงอะไร พี่ชายที่ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าก็ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ" ถ้าเป็นพี่สาว ก็ใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ" และถ้าท่านมีพระยศเป็นพระองค์เจ้า ก็ใช้ว่า "พระเจ้าพี่ยาเธอ" หรือ "พระเจ้าพี่นางเธอ" ตามเพศ

คำนำพระนามดังกล่าวนี้ ยังไม่พบหลักฐานว่าใครเป็นผู้บัญญัติ และบัญญัติขึ้นในสมัยใด ข้อความใน**พระราชพงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ไม่ปรากฏใช้คำนำพระนามพระราชวงศ์ชั้นนี้ แต่พอมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๑** แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงเรื่องการตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ตอนเสด็จขึ้นครองราชย์

มีความว่า "จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระเชษฐภคินีพระองค์ใหญ่ เป็น สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระเทพสุดาวดี..... และตั้งพระเชษฐภคินีพระองค์น้อย เป็นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระศรีสุดารักษ์" จึงน่าสันนิษฐานว่า คำนำพระนามพระราชวงศ์ชั้นนี้ มีใช้มาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ ไม่มีพระราชวงศ์ชั้น พระเชษฐาและพระเชษฐภคินีที่ดำรงพระชนมชีพอยู่ จึงไม่ปรากฏการออกขานพระนามในบัตรหมายแต่อย่างใด ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีพระบรมราชวงศ์ชั้นพระเชษฐาและพระเชษฐภคินีหลายพระองค์ ก็ได้โปรดให้ใช้คำนำพระนามว่า พระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าพี่นางเธอ ทุกพระองค์

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้น พระอนุชาและพระขนิษฐภคินี

คำนำพระนามพระบรมราชวงศ์ชั้นนี้ ใช้ตามยศและเพศดังนี้ พระอนุชาที่ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ" พระอนุชาที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าน้องยาเธอ" ส่วนพระขนิษฐภคินีที่ดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ" พระขนิษฐภคินีที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าน้องนางเธอ"

คำนำพระนามดังกล่าวนี้มีใช้มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

สำหรับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอนั้น ถ้าพระมหากษัตริย์จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระเกียรติให้เป็นพิเศษ ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช หรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้คำว่า "สมเด็จพระอนุชาธิราช" เป็นคำนำพระนาม

การสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอขึ้นเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชนี้ มีธรรมเนียมมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในบทพระอัยการตำแหน่งนาพลเรือนที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ก็มีตำแหน่งสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่ด้วย และความในพระราชพงศาวดารก็มีปรากฏอยู่ว่า ได้มีการเรียกพระอนุชาที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับพระเจ้าแผ่นดินมาก ๆ ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช เช่น ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็เรียกสมเด็จพระเอกาทศรถว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็เรียกสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ว่า สมเด็จอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และในรัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาท ซึ่งเป็นพระโสทรราชอนุชา ขึ้นเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาท

คำนำพระนาม พระราชโอรส พระราชธิดา

คำนำพระนามพระราชวงศ์ชั้นนี้มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในครั้งกระนั้นไม่ว่าจะเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา ใช้คำนำพระนามเหมือนกัน คือถ้ามีพระยศเป็นเจ้าฟ้า ก็ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ" ถ้าเป็นพระองค์เจ้า ก็ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าลูกเธอ" ไม่มีการแยกคำนำพระนามพระราชโอรสอย่างหนึ่ง พระราชธิดาอย่างหนึ่ง อย่างที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ก็ยังใช้คำนำพระนามอย่างเดียวกันกับที่ใช้กันอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น พระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ก็ยังใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิสรสุนทร" ที่มาใช้คำนำพระนามพระราชโอรสให้ต่างกับคำนำพระนามพระราชธิดาโดยเอาคำว่า "ยา" เติมลงไปด้วยนั้น เพิ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ตอนเกือบ ๆ จะปลายรัชกาลอยู่แล้ว ตอนต้นรัชกาลก็ใช้เหมือนอย่างที่ใช้มาในรัชกาลก่อน แต่พอมาถึงปี พ.ศ. ๒๓๘๘ คราวสถาปนาพระองค์เจ้าคเนจร ขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม ได้มีคำจารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า "พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากรมหมื่นอมเรนทรบดินทร" แสดงว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บัญญัติคำนำพระนามพระราชโอรสขึ้นใหม่แล้ว จากกาลนั้นมาก็ได้แยกใช้คำนำพระนามสำหรับพระราชโอรสอย่างหนึ่ง พระราชธิดาอย่างหนึ่ง ตราบจนกระทั่งทุกวันนี้

สำหรับพระราชโอรสที่ประสูติแต่พระอัครมเหสีนั้น ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นพระรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ ก็มักจะทรงสถาปนาพระยศขึ้นเป็นพิเศษ การสถาปนาพระยศพิเศษดังกล่าวนี้ ใน

สมัยกรุงศรีอยุธยานั้นท่านสถาปนาขึ้นเป็น "สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า" ส่วนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสถาปนาเป็น "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร"

ส่วนพระราชโอรส พระราชธิดา ที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า เมื่อได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าแล้ว ก็ยังคงต้องใช้คำนำพระนามว่าพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอยู่ ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเพิ่มพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า หรือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าแล้วจึงจะใช้คำนำพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หรือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ได้

คำนำพระนาม พระราชโอรส พระราชธิดา ในรัชกาลที่ ๓

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงราชย์อยู่ การใช้คำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดาของท่าน ก็ใช้ว่า "พระเจ้าลูกยาเธอ" หรือ "พระเจ้าลูกเธอ" แต่เมื่อได้เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระอนุชาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์ บรรดาพระราชโอรส พระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงศักดิ์เป็นพระราชภาติยะในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ ปัญหาการใช้คำนำพระนามจึงเกิดขึ้น ถ้าจะให้ใช้คำว่า "พระเจ้าหลานเธอ" ก็ต่ำไป เพราะคำว่าพระเจ้าหลานเธอนั้นเป็นคำนำพระนามพระราชวงศ์ที่มิใช่พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นใหม่ว่า "พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ" ได้ใช้คำนำพระนามที่กล่าวนี้มาจนถึงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งให้ประกาศแก้ไขคำนำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ใหม่ ให้บรรดาพระราชโอรส พระราชธิดา ในรัชกาลที่ ๓ ใช้คำนำพระนามว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอเหมือนพระราชโอรส พระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลอื่น ๆ ส่วนคำว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอนั้น โปรดให้ใช้เป็นคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

คำนำพระนามพระราชธิดาในรัชกาลที่ ๖

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ นี้ ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ยังไม่เสด็จสวรรคต ก็คงใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ" ตามธรรมเนียม แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เสด็จสวรรคตแล้ว พระอนุชาธิราชได้เสด็จขึ้นทรงราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ซึ่งมีอยู่พระองค์เดียว จึงทรงศักดิ์เป็นพระราชภาติยะในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ปัญหาเรื่องการใช้คำนำพระนามจึงเกิดขึ้นเช่นเดียวกับครั้งรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ผิดกันแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ท่านยังไม่ได้บัญญัติคำนำพระนามพระราชทานแต่อย่างใด คงเรียกขานพระนามโดยไม่มีคำนำพระนามเรื่อย ๆ มา ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ จึงทรงมีฐานะเป็นพระราชภคินีที่มิได้ร่วมสายพระโลหิต คือเป็นเพียงลูกพี่ลูกน้อง ไม่ใช่น้องแท้ ๆ ตามธรรมเนียมจะใช้คำนำพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ หรือสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอไม่ได้ ดังนั้นคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงบัญญัติคำนำพระนามขึ้นใหม่ว่า "สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ" ซึ่งก็ได้ทรงใช้ตลอดมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน

คำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้คำนำพระนาม พระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จ

พระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" หรือ "พระเจ้าหลานเธอ" ตามพระเกียรติยศ ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานในการจารึกพระนามลงในพระสุพรรณบัฏ ซึ่งจารึกพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทร" และ "พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าอสุนีกรมหมื่นเทพเสนี" เป็นต้น แต่ในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ จะใช้คำนำพระนามว่าอย่างไรไม่ปรากฏหลักฐาน ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบัญญัติคำว่า "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" ขึ้นเป็นคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระบวรราชเจ้าทุกพระองค์ และได้ทรงกำหนดให้ระบุหมายเลขตามลำดับรัชกาลไว้ท้ายคำนำพระนามด้วย เช่น พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๑ ก็ใช้ว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอชั้น ๑ ดังนี้เป็นต้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น มิได้มีการอุปราภิเษกกรมพระราชวังบวรดังรัชกาลก่อน ๆ แต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบวรราชาภิเษกสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรสรังสรรค์ ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระอิสริยยศสูงกว่ากรมพระราชวังบวร แต่พระราชโอรส พระราชธิดา ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดำรงพระยศเป็นเพียงพระองค์เจ้า ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" เหมือนพระราชโอรส พระราชธิดา กรมพระราชวังบวรพระองค์อื่น ๆ

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ใช้คำว่า "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะที่พระชนมายุแก่กว่าพระองค์ท่าน ที่พระชนมายุอ่อนกว่า ให้ใช้คำว่า "พระเจ้าบวรวงศ์เธอ" แต่ในกาลต่อมาก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ารัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ เป็นพระเจ้าบวรวงศ์เธอทั้งหมด ส่วนพระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๕ โปรดให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระบวรวงศ์เธอ"

ครั้นถึงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนคำนำพระนาม พระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ จากคำว่า "พระเจ้าบวรวงศ์เธอ" เป็น "พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ" ให้ระบุเลขลำดับรัชกาลได้แต่ในที่จำเป็น สำหรับพระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๕ ให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระราชวรวงศ์เธอ" ส่วนคำว่า พระเจ้าบวรวงศ์เธอ และ พระบวรวงศ์เธอ เป็นอันให้เลิกใช้ เพราะคล้ายกับคำว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอมาก ถ้ายังใช้อยู่จะพาให้ปะปนกันไป

คำนำพระนามพระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และ ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอรัชกาลที่ ๑

พระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือที่เรียกกันว่า กรมพระราชวังหลังและพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ นั้น แต่เดิมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงราชย์อยู่ ก็ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" หรือ "พระเจ้าหลานเธอ" ตามพระเกียรติยศเช่นเดียวกับพระโอรส พระธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่ในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ ไม่ปรากฏว่ามีการใช้คำนำพระนามพระราชวงศ์ชั้นนี้ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบัญญัติให้ใช้คำว่า "พระสัมพันธวงศ์เธอ" ให้เป็นคำนำพระนาม

คำนำพระนามพระโอรส พระธิดา ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าศิริวงศ์ ต้นราชสกุลศิริวงศ์

กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ทรงมีพระโอรส ๕ พระองค์ พระธิดา ๒ พระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาหม่อมเจ้ารำเพย พระธิดาองค์หนึ่งในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ขึ้นเป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ และทรงได้รับสมมตยาภิเษก เป็น สมเด็จพระนางนาฏบรมอัครราชเทวี แทนสมเด็จพระนางนาฏบรมอัครราชเทวีองค์ที่เสด็จทิวงคตแล้ว

พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ทรงมีพระราชโอรส ๓ พระองค์ พระราชธิดา ๑ พระองค์ เมื่อพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว จึงทรงพระราชดำริที่จะเทิดทูนพระเกียรติแห่งสมเด็จพระบรมราชชนนี จึงได้ทรงสถาปนาพระโอรส พระธิดา ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ซึ่งเป็นพระอนุชา พระขนิษฐภคินี ในสมเด็จพระบรมราชชนนีที่ยังไม่ได้รับการสถาปนาขึ้นในรัชกาลก่อน ขึ้นเป็นพระองค์เจ้า และทรงบัญญัติคำว่า "พระประพันธวงศ์เธอ" ขึ้นเป็นคำนำพระนาม การสถาปนาพระโอรส พระธิดา ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์นั้น มิได้สถาปนาพร้อมกันทุกพระองค์ สถาปนาต่างคราวต่างวาระ ทั้งนี้สุดแต่จะทรงพระราชดำริว่าพระองค์ใดได้ทรงประกอบคุณงามความดีแก่บ้านเมือง หรือแก่องค์พระมหากษัตริย์ประกอบด้วย

คำนำพระนามพระองค์เจ้าในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ซึ่งใช้คำว่า "พระประพันธวงศ์เธอ" ดังได้บรรยายมาแต่ต้นนั้น ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนไปใช้คำนำพระนามว่า "พระสัมพันธวงศ์เธอ" จะเปลี่ยนเมื่อใดยังไม่พบหลักฐาน พบหลักฐานแต่ว่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๓ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาหม่อมเจ้าพรรณราย พระธิดาองค์เล็กในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้านั้น ได้จารึกพระสุพรรณบัฏว่า "พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย" เป็นการแสดงให้เห็นว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำนำพระนามแล้ว

คำนำพระนามพระราชนัดดา พระราชภาติยะ และพระราชภาคิไนย

คำว่า พระราชนัดดา หมายถึง หลานที่เป็นลูกของลูก พระราชภาติยะ หมายถึง หลานที่เป็นลูกของพี่ชายน้องชาย พระราชภาคิไนย หมายถึง หลานที่เป็นลูกของพี่สาวน้องสาว

แต่ก่อนไม่ว่าท่านจะเป็นหลานปู่ หลานลุง หลานอา หรือหลานน้า ของพระมหากษัตริย์ คงใช้คำนำพระนามเหมือนกัน คือถ้าพระราชนัดดาหรือพระราชภาคิไนยพระองค์นั้นทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า ก็ใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" ถ้าทรงศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าที่มีพระชนกเป็นเจ้าฟ้า ก็ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าหลานเธอ" แต่ถ้าทรงศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าซึ่งมีพระชนกเป็นพระองค์เจ้าด้วยก็ใช้คำนำพระนามว่า "พระหลานเธอ" ในรัชกาลที่ ๑ ก็ยังคงใช้ตามหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ฉะนั้นบรรดาพระราชโอรส พระราชธิดา ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวร และพระโอรส พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ จึงใช้คำนำพระนามว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" หรือ "พระเจ้าหลานเธอ" ทั้งสิ้น

ในรัชกาลต่อมาโปรดให้ใช้คำว่า "สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ" และ "พระเจ้าหลานเธอ" เป็นคำนำพระนามเฉพาะพระราชนัดดา คือหลานปู่ และพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพระอัยกายังทรงราชย์อยู่เท่านั้น เมื่อสิ้นรัชกาลแห่งพระอัยกาธิบดีแล้ว ก็ต้องเปลี่ยนคำนำพระนามใหม่ คือถ้าท่านเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์ต่อมา ก็เปลี่ยนใช้คำนำพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าลูกเธอ ตามพระยศ แต่ถ้าเป็นเพียงพระโอรส พระธิดา ของพระเชษฐา พระอนุชา ของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ ซึ่งตามสายสัมพันธุ์เป็นเพียงพระราชภาติยะ (หลานลุง หลานอา) ก็เปลี่ยนใช้คำนำพระนามว่า "พระวรวงศ์เธอ"

คำว่า "พระวรวงศ์เธอ" นี้ ใช้เป็นคำนำพระนามพระราชภาติยะที่มีพระยศเป็นพระองค์เจ้ามาแต่ประสูติ ส่วนพระองค์เจ้าตั้ง ใช้คำนำพระนามว่า "พระวงศ์เธอ"

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงบัญญัติคำว่า "พระเจ้าบวรวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนามพระราชโอรส พระราชธิดา ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แทนคำว่า "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" ที่เคยใช้

อยู่แต่เดิมแล้ว จึงโปรดให้นำคำว่า "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" นี้ไปใช้เป็นคำนำพระนามพระองค์เจ้าที่เป็น พระโอรสพระธิดา ของพระอนุชาร่วมพระราชชนนีเดียวกับพระองค์ ซึ่งประสูติแต่พระชนนีที่เป็นพระองค์เจ้า หรือเป็นนางห้ามที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้เป็นชายา ซึ่งถือว่าเป็นสะใภ้หลวงตามประเพณี พระองค์เจ้าที่พระบิดาหรือพระมารดาที่พระยศต่ำกว่าที่กล่าวแล้ว ตลอดจนพระองค์เจ้าตั้ง โปรดให้ใช้คำว่า "พระวรวงศ์เธอ" เป็นคำนำพระนาม

ส่วนคำนว่า "พระวงศ์เธอ" โปรดให้นำไปใช้เป็นคำนำพระนามพระราชนัดดาในกรมพระราชวังบวร

คำนำพระนามนั้น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้มิได้ถือแต่เพียงว่าเป็นคำนำพระนามให้เป็นที่รู้จักว่าใครเป็นใคร เป็นพระประยูรญาติชั้นไหนของพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น หากแต่ยังได้ถือเป็นพระเกียรติยศอย่างหนึ่งของผู้ใช้คำนำพระนามนั้นด้วย เช่น พระองค์เจ้าชั้นพระเจ้าวรวงศ์เธอ ย่อมถือว่ามีพระเกียรติยศสูงกว่าพระวรวงศ์เธอ การเฝ้าแหนพระมหากษัตริย์ในการพระราชพิธีที่จัดลำดับตำแหน่งเฝ้าตามศักดิ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอก็ประทับหน้าพระวรวงศ์เธอ ดังนั้นในบางรัชกาลจึงได้มีการสถาปนายกพระวรวงศ์เธอ ขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอด้วย เช่น ในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนายกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ที่ประสูติแต่หม่อมเจ้าหญิงประสงค์สมทุกพระองค์ขึ้นเป็น "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" เป็นต้น นอกจากนี้ เมื่อได้มีการสถาปนาพระยศหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ซึ่งตามปรกติก็สถาปนาให้เป็นเพียง "พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า" นั้น บางครั้งบางคราวพระเจ้าแผ่นดินก็อาจทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอเป็นกรณีพิเศษได้ ตัวอย่างที่เคยมีมาก็คือ การสถาปนาหม่อมเจ้าจุลจักรพงศ์ขึ้นเป็นพระองค์เจ้า ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น "พระเจ้าวรวงศ์เธอ" มิใช่ "พระวรวงศ์เธอ" ดังเช่นที่สถาปนาหม่อมเจ้าเป็นพระองค์เจ้าโดยทั่วไป

อิสริยยศ

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงพระอิสริยยศ คือ พระยศที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาขึ้น

การสถาปนาพระอิสริยยศเจ้านายในราชตระกูลนั้น นอกจากการสถาปนายกให้มีพระยศสูงขึ้น ทางสกุลยศคือยกหม่อมเจ้าเป็นพระองค์เจ้า ยกพระองค์เจ้าขึ้นเป็นเจ้าฟ้า แล้วก็มีการสถาปนาพระอิสริยยศอีกอย่างหนึ่ง คือ สถาปนาเจ้านายในราชตระกูลตั้งแต่ชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไปให้เป็นเจ้าต่างกรม คือให้มียศเป็นกรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ และกรมพระยา

การสถาปนาเจ้านายขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมนี้ กล่าวกันว่า แต่เดิมก็หาประสงค์จะตั้งเจ้านายให้ทรงศักดิ์เป็นขุนเป็นหลวงอะไรไม่ หากแต่เป็นการกำหนดให้เจ้านายพระองค์นั้นทรงมีสิทธิที่จะตั้งข้าไทเลขสมที่อยู่ในสังกัดขึ้นเป็นกรม อย่างกรมกองในราชการ และให้สิทธิเจ้าพระองค์นั้นตั้งมหาดเล็กข้าในกรมของท่านขึ้นเป็น เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี มีบรรดาศักดิ์เป็นขุน หรือหลวง หรือพระ หรือพระยา ได้ตามที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงกำหนดให้เพื่อเป็นเครื่องเชิดชูพระเกียรติของเจ้าพระองค์นั้น เช่นสมมติว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงสถาปนาพระองค์เจ้า ก ให้มีพระเกียรติยศสูงขึ้น ท่านก็โปรดให้พระองค์เจ้า ก ทรงมีสิทธิตั้งข้าไทเลขสมของท่านขึ้นเป็นกรม ๆ หนึ่ง แล้วพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ผู้เป็นหัวหน้าข้าไท ซึ่งมีตำแหน่งเป็นเจ้ากรม ปลัดกรม สุมหบัญชี ให้มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนเป็นหลวงขึ้น ส่วนพระองค์เจ้า ก ก็คงเป็นพระองค์เจ้า ก อยู่ตามเดิม ไม่ได้เป็นขุนหลวงอะไรด้วย แต่เพราะเหตุที่คนทั่วไปไม่ค่อยจะเรียกพระนามของเจ้า ด้วยกลัวจะเป็นการเหลือมล้ำต่ำสูงก้ำเกินท่าน ก็เลยไปเรียกชื่อเจ้ากรมแทนการเรียกพระนามท่าน นาน ๆ เข้าก็เลยเกิดความเข้าใจผิดคิดว่าชื่อของเจ้ากรมเป็นชื่อของเจ้านายไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับเรื่องชื่อเจ้าต่างกรมไว้ว่า "ชื่อเจ้ากรม ปลัดกรม อย่างเก่า ๆ ไม่ได้ใช้คำสูงวิเศษอะไร และไม่ได้ใช้เป็นผู้หญิง ผู้ชาย เช่นเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพย์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ก็เห็นได้ว่าพระนารายณ์คงไม่ได้ตั้งพระขนิษฐาให้ชื่อโยธาทิพย์องค์หนึ่ง พระราชบุตรีให้ชื่อโยธาเทพ ซึ่งเป็นชื่อผู้ชายเช่นนั้น เห็นชัดว่าเป็นชื่อเจ้ากรมเท่านั้น"

อย่างไรก็ตาม แม้ในสมัยเดิมการตั้งกรมเจ้านายจะมีความหมายเพียงให้เจ้านายตั้งข้าไทเลขสมของท่านเป็นกรม และให้เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี มีบรรดาศักดิ์เป็นขุน เป็นหลวง ดังได้กล่าวมาแล้ว แต่ในสมัยต่อมาก็ได้รับนับถือว่าการตั้งกรม คือการสถาปนาองค์เจ้านายให้มีอิสริยยศเป็นกรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง และกรมพระ

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีหลักฐานว่าได้ถือการตั้งกรมเจ้านายเป็นการสถาปนาพระยศเจ้านายมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ หลักฐานดังกล่าวก็คือถ้อยคำที่จารึกพระสุพรรณบัฏสำหรับพระราชทานในการตั้งกรมนั้นเอง เมื่อครั้งสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประไพวดี เป็นเจ้าต่างกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ ได้จารึกพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าประไพวดี เป็น กรมหลวงพระเทพยวดีวรรคอายุ" ดังนี้แสดงชัดว่าได้ตั้งสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นเองเป็นกรมหลวง การจารึกพระสุพรรบัฏในรัชกาลต่อมายิ่งมีข้อความชัดเจนยิ่งขึ้นว่าเป็นการสถาปนาองค์เจ้านาย และพระนามกรมก็เป็นพระนามของเจ้านายพระองค์นั้น เช่น คำจารึกเลื่อนกรมครั้งรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้ใช้ถ้อยคำว่า "มีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทวิลาสดำเนิน ตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ทรงพระปรีชารอบราชการ ให้เสด็จเลื่อนพระนามขึ้นเป็นกรมหลวงเทพพลภักดิ์นาคนามสิริสวัสดิทฤฆายุสม" ดังนี้เป็นต้น

การสถาปนาพระยศเจ้านายขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์มีธรรมเนียมแตกต่างกันบ้างเล็กน้อยเกี่ยวกับตัวบุคคลที่ได้รับการสถาปนา เช่น ครั้งกรุงศรีอยุธยาแบ่งอิสริยยศเจ้านายต่างกรมเป็น ๔ ชั้น คือ

๑. ชั้น กรมพระ เป็นพระอิสริยยศสำหรับสมเด็จพระพันปีหลวง และพระมหาอุปราช

๒. ชั้น กรมหลวง เป็นพระอิสริยยศสำหรับพระมเหสี

๓. ชั้น กรมขุน เป็นพระอิสริยยศสำหรับเจ้าฟ้าราชกุมาร

๔. ชั้น กรมหมื่น เป็นพระอิสริยยศสำหรับพระองค์เจ้า

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็มีอิสริยยศเจ้านายต่างกรมเป็น ๔ ชั้นเหมือนกัน แต่ละชั้นทรงสถาปนาเจ้านายต่างกว่าครั้งกรุงศรีอยุธยาบ้าง ดังนี้

๑. กรมพระ เป็นพระยศสำหรับสถาปนาพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา และได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้งสองพระองค์ เป็นกรมพระ เทียบด้วยกรมพระเทพามาตย์ พระบรมราชชนนีของพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณอีกด้วย แต่ไม่ได้ใช้พระนามกรมว่า กรมพระเทพามาตย์

๒. กรมหลวง เป็นพระยศสำหรับสถาปนาเจ้าฟ้าที่ทรงเจริญพระชันษาแล้วทั้งชายหญิง ไม่ถือเป็นพระยศสำหรับฝ่ายในโดยเฉพาะเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา

๓. กรมขุน เป็นพระยศสำหรับสถาปนาเจ้าฟ้าที่ยังไม่ทรงพระเจริญด้วยวัยวุฒิและคุณวุฒิพอที่จะสถาปนาขึ้นเป็นกรมหลวง และเป็นพระยศสำหรับสถาปนาเลื่อนพระยศพระองค์เจ้าที่เป็นกรมหมื่นอยู่แล้ว ให้มีพระอิสริยยศสูงขึ้น ข้อนี้เป็นที่ผิดแผกแตกต่างไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยนั้นพระองค์เจ้าเป็นได้เพียงกรมหมื่นเท่านั้น จะเป็นกรมขุนไม่ได้

๔. กรมหมื่น เป็นพระยศสำหรับสถาปนาพระองค์เจ้า

ในรัชกาลต่อ ๆ มาได้มีการแก้ไขเพิ่มชั้นเจ้าต่างกรมขึ้นอีก และเปลี่ยนแปลงหลักการสถาปนาให้ผิดแผกไปจากเดิมบ้างเป็นบางประการ ดังนี้

๑. ตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง นั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาสถาปนาเป็น "กรมพระเทพามาตย์" ทุกพระองค์ ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เริ่มสถาปนาพระยศสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ขึ้นเป็นครั้งแรก ได้ถวายพระยศเป็นกรมพระตามแบบอย่างที่มีมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน แต่มิได้ถวายพระนามกรมว่ากรมพระเทพามาตย์อย่างแต่ก่อน หากแต่ได้ถวายพระนามกรมใหม่ว่า "สมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์" ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนีขึ้นเป็นกรมพระ แต่ถวายพระนาม

กรมต่างกัน เช่น รัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ขึ้นเป็น "สมเด็จกรมพระศรีสุลาลัย" รัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงขึ้นเป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์" และรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ขึ้นเป็น "กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์"

ในการถวายพระนามกรมสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๔ และที่ ๕ นั้น ท่านลงท้ายด้วยคำว่า "มาตย์" ทุกพระองค์ จะเป็นด้วยท่านรักษาคำท้ายของกรมพระเทพามาตย์ครั้งกรุงศรีอยุธยาไว้หรือประการใด ยังไม่พบคำอธิบายไว้ ณ ที่ใดเลย อย่างไรก็ตาม ในรัชกาลที่ ๖ ได้มีพระราชปรารถนาที่จะเทิดพระเกียรติสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ที่เคยดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีให้สูงขึ้น จึงได้ทรงประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ ดังนี้

สมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ เฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ เป็น สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ เป็น สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ เฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ เป็น สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

และได้เฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระองค์ท่านว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี

๒. ไม่กำหนดขีดขั้นตำแหน่งและสกุลยศ ว่าตำแหน่งนั้นหรือสกุลนั้นจะเป็นเจ้าต่างกรมได้เพียงชั้นนั้น คงสถาปนาเลื่อนกรมสูงขึ้นไปได้สุดแต่คุณงามความดีที่พระราชวงศ์พระองค์นั้นได้ทรงบำเพ็ญ กล่าวคือ ไม่ว่าจะมีพระยศเป็นเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้า หากได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติหรือพระศาสนา หรือทรงมีพระคุณูปการแก่องค์ปพระมหากษัตริย์ ก็อาจทรงสถาปนาหรือเลื่อนกรมสูงขึ้นไปได้โดยไม่จำกัดขีดขั้นทางสกุลยศดังที่เป็นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีจำกัดแต่พระชนมายุ หากเป็นพระราชวงศ์ที่มีพระชนมายุอ่อนกว่าพระเจ้าแผ่นดิน ก็สถาปนาเป็นเจ้าต่างกรมได้เพียงกรมหลวง ถ้าพระชนมายุสูงกว่าพระเจ้าแผ่นดิน จึงจะสถาปนาเป็นเจ้าต่างกรมที่สูงกว่ากรมหลวงได้ โดยเหตุนี้ พระองค์เจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงเป็นได้ถึงสมเด็จกรมพระยา

๓. ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบัญญัติให้มีพระอิสริยยศเจ้าต่างกรมเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เป็นกรมพระพิเศษ เรียกว่า "กรมสมเด็จพระ....." เป็นพระยศที่สูงกว่ากรมพระที่เคยมีมาแต่ก่อน และได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง กับพระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่ทรงนับถือขึ้นเป็น กรมสมเด็จพระ รวม ๓ พระองค์ คือ

สถาปนาเฉลิมพระยศและพระนามสมเด็จเจ้าฟ้าบุญรอด ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ขึ้นเป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์"

เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็น "กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสสุคตขัตติยวงศ์"

เลื่อนกรม พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร เป็น "กรมสมเด็จพระเดชาดิศร"

ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสถาปนาเฉลิมพระยศพระบรมราชวงศ์ให้ดำรงพระยศเป็นกรมสมเด็จพระอีก ๔ พระองค์ คือ

พ.ศ. ๒๔๑๑ เฉลิมพระยศ สมเด็จพระบรมราชชนนี ขึ้นเป็น "กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์"

พ.ศ. ๒๔๑๖ สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูร เป็น "กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร"

พ.ศ. ๒๔๒๘ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ เป็น "กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์"

พ.ศ. ๒๔๓๘ สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็น "กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์"

พระยศกรมสมเด็จพระนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ยกเลิก แล้วทรงบัญญัติให้มีพระยศกรมพระยาขึ้นแทน ที่จริงก่อนที่จะมีการยกเลิกพระยศชั้น "กรมสมเด็จพระ" ก็ได้มีการเรียกเจ้านายที่

ดำรงพระยศเป็นกรมสมเด็จพระว่า สมเด็จกรมพระยามาแต่รัชกาลที่ ๕ แล้ว ทั้งนี้ ก็ด้วยได้ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จเจ้าฟ้าที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระนั้น ถ้าจะให้มีคำนำพระนามเต็มที่ก็ต้องใช้คำว่าสมเด็จถึงสองครั้ง เช่น "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์" ทรงติว่าเป็นภาษาที่พะเยิบพะยาบไม่รัดกุม แต่ถ้าเปลี่ยนพระยศเป็นสมเด็จกรมพระยาเสีย ก็เรียกได้อย่างน่าฟังว่า "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์" แต่อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยของพระองค์ก็หาได้ทรงประกาศให้มีพระยศสมเด็จกรมพระยาอย่างเป็นทางการไม่ เพียงแต่ตรัสเรียกกรมสมเด็จพระบางพระองค์ เป็นสมเด็จกรมพระยาเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ จึงโปรดให้ตั้งพระยศกรมพระยาขึ้นอย่างเป็นทางการ และได้ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระบรมราชูปัธยาจารย์ ขึ้นเป็น "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" เป็นพระองค์แรก ผู้ที่ได้รับการสถาปนาพระยศขึ้นเป็นกรมพระยานี้ ทรงศักดินาสูงกว่าเจ้านายต่างกรมชั้นอื่น เช่น พระองค์เจ้าชั้นลูกหลวง เมื่อทรงกรมชั้นอื่น ๆ ศักดินา ๑๕๐๐๐ แต่ถ้าเป็นกรมพระยาแล้ว ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เกือบเท่าศักดินาเจ้าฟ้าต่างกรม คำนำพระนามก็ใช้เหมือนคำนำพระนามสมเด็จเจ้าฟ้า เช่นท่านเป็นพระราชวงศ์ชั้นบรมวงศ์ ก็ใช้คำนำพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้ทรงสถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จกรมพระยาสืบต่อมาเป็นลำดับ ถึงรัชกาลปัจจุบันก็ได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์ชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ขึ้นเป็นสมเด็จกรมพระยาหนึ่งพระองค์ คือ "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร"

๔. ในรัชกาลที่ ๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเพิ่มพระยศเจ้าต่างกรม ให้มีพระยศสูงขึ้นเป็นพิเศษกว่าที่เคยมีมาแต่กาลก่อน คือเพิ่มพระยศ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ขึ้นเป็น "สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช" กำหนดให้ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐๐ เสมอศักดินาพระมหาอุปราชในกาลก่อน โดยหาได้ทรงตั้งเป็นมหาอุปราชไม่

เจ้านายที่ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมนี้ ถือว่าทรงมีพระอิสริยยศสูงกว่าเจ้านายชั้นเดียวกันกับที่มิได้ทรงกรม ถ้าจะเทียบศักดินา ตามพระราชบัญญัติตำแหน่งศักดินาพระบรมวงศานุวงศ์ จุลศักราช ๑๒๔๒ (พ.ศ. ๒๔๒๓) ก็จะเห็นความแตกต่าง ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ทรงศักดินา	๒๐๐๐๐	ทรงกรม ทรงศักดินา	๔๐๐๐๐
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า ทรงศักดินา	๖๐๐๐	ทรงกรม ทรงศักดินา	๑๕๐๐๐
พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้า ทรงศักดินา	๔๐๐๐	ทรงกรม ทรงศักดินา	๑๑๐๐๐
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ทรงศักดินา	๓๐๐๐	ทรงกรม ทรงศักดินา	๑๑๐๐๐

๕. นอกจากจะได้ทรงบัญญัติให้มีพระยศชั้น "กรมสมเด็จพระ" ดังกล่าวในข้อ ๓ แล้ว ในรัชกาลที่ ๔ ยังได้ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม โดยมิได้สถาปนาเป็นพระองค์เจ้าก่อนรวม ๒ องค์ คือ หม่อมเจ้าพยอม ในพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็น "กรมหมื่นมนตรีรักษา" และหม่อมเจ้าชอุ่ม ในพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิสรานุรักษ์ เป็น "กรมหมื่นเทวานุรักษ์" แต่ในรัชกาลต่อ ๆ มา ไม่ปรากฏว่าได้สถาปนาหม่อมเจ้าขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม เว้นแต่จะได้สถาปนาพระยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าเสียก่อนแล้วจึงจะตั้งกรม

เมื่อได้บรรยายถึงพระอิสริยยศของเจ้านายต่างกรมแล้ว ถ้าจะไม่บรรยายถึงประเพณีการตั้งกรมให้ได้ทราบไว้บ้าง ก็ดูจะเป็นเรื่องที่ไม่สมบูรณ์ ดังนั้น จึงจะได้เล่าถึงประเพณีการตั้งกรมโดยสังเขปไว้ด้วย

พิธีการตั้งกรมเจ้านายนั้นแยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ ตั้งกรม กรมพระราชวังบวรประเภทหนึ่ง และตั้งกรมเจ้านายโดยทั่วไปอีกประเภทหนึ่ง ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้นเป็นตำแหน่งพระมหาอุปราช มีพระเกียรติยศสูง และทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเป็นที่สองรองจากองค์พระมหากษัตริย์ ดังนั้น พิธีการสถาปนาเจ้านายขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น จึงได้ทำเป็นพิธีใหญ่เรียกกันว่า พระราชพิธีอุปราชาภิเษก เริ่มต้นด้วยการทำพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ คือ หมายถึงพิธีการจารึกพระนามเจ้านายพระองค์ที่ทรงได้รับการอุปราชาภิเษก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงในแผ่นทองสำหรับที่พระเจ้าแผ่นดินจะได้

พระราชทานแก่กรมพระราชวังบวรในพระราชพิธีอุปราชาภิเษก

พิธีจารึกพระสุพรรณบัฏนี้ กระทำกันภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตามพระฤกษ์ที่โหรหลวงได้กำหนดไว้ ก่อนเวลาพระฤกษ์ บรรดาเสนาบดีจตุสดมภ์ทุกตำแหน่งพร้อมทั้งเจ้าพนักงานอาลักษณ์ โหร และข้าทูลละอองธุลีพระบาทชั้นผู้ใหญ่จะได้ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นได้ศุภฤกษ์ โหรจะได้ลั่นฆ้องไชย เจ้าพนักงานประโคมมโหรีปี่พาทย์และแตรสังข์ อาลักษณ์ผู้มีหน้าที่จารึกพระสุพรรณ–บัฏซึ่งแต่งกายนุ่งขาวห่มขาว นมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร แล้วบ่ายหน้าถวายบังคมไปทางทิศที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ แล้วจึงเริ่มจารึกพระสุพรรณบัฏ ข้อความที่จารึกพระสุพรรณบัฏครั้งอุปราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ เป็นกรมพระราชวังบวร มีข้อความดังนี้

"สมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท โปรดเกล้าฯ ดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทฤฆายุสมสิริสวัสดิ์"

เมื่อจารึกเสร็จแล้ว โหรสั่งประโคมฆ้องไชย แตรสังข์ และเครื่องดุริยางค์อีกครั้งหนึ่ง อาลักษณ์เจิมแผ่นพระสุพรรณบัฏ แล้วม้วนบรรจุลงในหีบเงินถมตะทอง แล้วบรรจุหีบพระสุพรรณบัฏนั้นลงในถุงแพรแดงลายทอง เชิญประดิษฐานเหนือพานทองสองชั้น ตั้งไว้ในพระอุโบสถจนกว่าจะถึงวันเริ่มงานพระราชพิธีอุปราชาภิเษก จึงจะเชิญพานพระสุพรรณบัฏขึ้นพระเสลี่ยง แห่ไปประดิษฐานบนพระแท่นมณฑล ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งจัดเป็นพระราชพิธีมณฑลในการพระราชพิธีอุปราชาภิเษก

บนพระแท่นมณฑลประดิษฐาน พระบรมสารีริกธาตุ พระไชย พระห้ามสมุทร เครื่องราชศิราภรณ์ พระแสงขรรค์ชัยศรี และพระแสงราชศัสตราวุธสำคัญอื่น ๆ กับพระเต้าน้ำพระพุทธมนต์ ที่จะใช้ในการสรงมูรธาภิเษก ที่เสาสี่มุมพระแท่นมณฑลผูกพระเสมาธิปัตย์ พระฉัตรไชย พระเกาวพ่าห์ ธงชัยราชกระบี่ธุช ธงพระครุฑพ่าห์

การพระราชพิธีอุปราชาภิเษก เป็นพิธีที่มีทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ มีพระราชพิธีถึง ๔ วัน วันแรกเป็นวันทำพิธีจุดเทียนไชย และพระสงฆ์เจริญพระพุทธปริตร วันรุ่งขึ้นเวลาเช้าเลี้ยงพระบ่ายเจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นวันที่ ๓ บ่ายเจริญพระพุทธมนต์เป็นจำรบสอง ตอนเช้าวันที่ ๔ ของงานถวายภัตตาหารแล้วสรงพระมูรธาภิเษกพระราชวงศ์ที่จะทรงรับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรจะต้องเสด็จโดยกระบวนแห่ทำนองเดียวกับการเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราของพระมหากษัตริย์ คือมีเครื่องสูง กลองชนะ มีพระตำรวจหลวงและมหาดเล็กแห่นำและตามเสด็จไปยังพระราชพิธีมณฑล ทรงรับพระไตรสรณาคมน์ ทรงศีล ทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตรเจริญพระพุทธมนต์ และถวายภัตตาหารแก่พระสงฆ์ทุกวัน

ในวันที่ ๔ ของงาน เมื่อสรงพระมูรธาภิเษกแล้วก็เสด็จโดยกระบวนแห่ไปยังพระบรมมหาราชวัง เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับพระราชทานพระสุพรรณบัฏ และรับพระราชทานพระแสงสำหรับกรมพระราชวังบวร กรมพระราชวังบวรถวายเทียนทอง ธูปเงิน และข้าวตอกดอกไม้ สำแดงความสวามิภักดิ์ต่อเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระจะเจ้าอยู่หัว แล้วจึงเสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ณ พระราชวังบวรสถานมงคล

การพระราชพิธีอุปราชาภิเษกกรมพระราชวังบวรฯ นี้ ได้มีเป็นครั้งสุดท้ายเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๑๑ คืออุปราชาภิเษกพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๕ ต่อจากนั้นมา เมื่อกรมพระราชวังบวรพระองค์นี้สวรรคตแล้วก็ไม่ได้มีการสถาปนากรมพระราชวังบวรขึ้นมาอีก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมงกุฎราชกุมาร ขึ้นแทน

ส่วนการสถาปนาเจ้านายต่างกรมอื่น ๆ นั้น ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ทำดังนี้

การจารึกพระสุพรรณบัฏครั้งรัชกาลที่ ๑ ทำการจารึกท่ามกลางที่ประชุมเสนาบดีจตุสดมภ์เช่นเดียวกับการจารึกพระสุพรรณบัฏกรมพระราชวังบวรฯ แต่ในกาลต่อมามิได้จารึกท่ามกลางที่ประชุมเสนาบดี คงมีข้าทูล

ละอองธุลีพระบาทชั้นผู้ใหญ่นั่งแทนเสนาบดีจตุสดมภ์ พระสุพรรณบัฏที่จารจารึกแล้วคงใส่พานคลุมปักหักทองขวางไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พอถึงวันพิธี เจ้าพนักงานเชิญพานพระสุพรรณบัฏขึ้นเสลี่ยงกั้นพระกลดมีตำรวจแห่นำ ๔ คู่ จากวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปยังวังของเจ้านายที่จะทรงได้รับการตั้งกรม แล้วเชิญพานพระสุพรรณบัฏขึ้นตั้งในพิธีมณฑล เจ้านายที่จะทรงได้รับการตั้งกรม เสด็จออกประทับ ณ พิธีมณฑล ทรงศีลและสดับพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ วันรุ่งขึ้นเสด็จเข้าสู่พิธีสรงอภิเษก สรงเสร็จแล้วแต่งองค์ด้วยเครื่องยศเครื่องทรงที่พระมหากษัตริย์พระราชทาน เสด็จออกประทับผินพระพักตร์สู่ทิศอันเป็นมงคล อาลักษณ์เชิญพานพระสุพรรณบัฏขึ้นถวายเป็นอันเสร็จพิธีการตั้งกรม

ประเพณีที่บรรยายมานี้ เป็นประเพณีในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงพระราชดำริว่า เจ้านายที่ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมนั้น ส่วนมากเป็นเจ้านายชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ และพระเจ้าพี่ยาเธอ สมควรที่จะถวายพระเกียรติยศให้สูงขึ้น จึงได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระสุพรรณบัฏถึงวัง เจ้านายที่จะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม คงต้องทรงศีลและต้องสดับพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นก็สรงอภิเษกตามประเพณีที่เคยมีมาแต่ก่อน สรงเสร็จแล้วแต่งพระองค์รอรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมายังพิธีมณฑลแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาก่อน แล้วจึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ถ้าเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นเล็ก ๆ เช่น พระราชวงศ์ฝ่ายกรมพระราชวังบวรหรือที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าตั้ง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าไปรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏในพระบรมมหาราชวัง

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าการทำพิธีรับพระราชทานพระสุพรรณบัฏตั้งกรมเท่าที่ทำกันอยู่นั้น เจ้านายที่จะทรงรับกรมต้องสิ้นเปลืองเงินทองในการทำพิธีอยู่เป็นอันมาก ไหนจะต้องใช้จ่ายเป็นค่าตกแต่งวังเตรียมพิธี ต้องใช้จ่ายในการถวายสงฆ์ และยังจะต้องปูนบำเหน็จรางวัลแก่พนักงานต่าง ๆ อีกเป็นอันมาก ทำให้เจ้านายที่ได้รับการสถาปนาพระยศด้วยความดีความชอบนั้นได้รับความเดือดร้อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนประเพณีการตั้งกรมเสียใหม่ โดยให้ยกมาทำในพระบรมมหาราชวังในวันที่มีการพระราชพิธีสำคัญ เช่น พระราชพิธีฉัตรมงคล เป็นต้น คือในวันงานพระราชพิธีฉัตรมงคลนั้นเอง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่านประกาศสถาปนา แล้วเจ้านายที่จะได้รับการสถาปนาก็เข้าไปเฝ้าฯ ณ พระราชอาสน์ที่ประทับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ ทรงเจิม แล้วจึงพระราชทานพระสุพรรณบัฏ พิธีการดังที่ได้ทรงบัญญัติขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ นี้ ได้ถือเป็นประเพณีการปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้

พระยศพระมเหสี

พระมเหสีของพระมหากษัตริย์นั้น ต้นขุดกรุงศรีอยุธยาเรียกว่าพระภรรยาเจ้า มี ๔ ตำแหน่ง ในกฎมณเฑียรบาล ศักราช ๗๒๐ ระบุชื่อตำแหน่งและอิสริยยศของพระภรรยาเจ้าทั้ง ๔ ไว้ว่า "พระอัครมเหสี พระราชเทวี ธรงราโชประโภค มี มงกุฎทอง เกือกทอง อภิรม ๓ ชั้น พระราชยานมีจำลอง พระราชเทวี พระอัครชายา ธรงราโชประโภค ลดมงกุฎ ธรง พระมาลามวยหางหงษ์ เกือกกำมะหยี่สักหลาด อภิรม ๒ ชั้น" ซึ่งเป็นที่น่าสงสัยว่าจะไม่ถูกต้อง เพราะระบุชื่อตำแหน่งพระราชเทวีซ้ำกันอยู่ทั้ง ๆ อิสริยยศต่างกัน ตำแหน่งพระภรรยาเจ้าที่มีเครื่องยศเสมอพระอัครมเหสี น่าจะไม่ใช่พระราชเทวี ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งพระมเหสีขึ้นตำแหน่งหนึ่งที่สูงกว่าพระราชเทวี สูงเสมอตำแหน่งพระบรมราชเทวีอันเป็นตำแหน่งพระอัครมเหสี ฉะนั้น จึงน่าสงสัยว่าตำแหน่งพระภรรยาเจ้าตามกฎมณเฑียรบาลนั้น จะมี ๔ ตำแหน่ง ดังนี้

๑. พระอัครมเหสี

๒. พระอัครเทวี

๓. พระราชเทวี

๔. พระอัครชายา

แต่พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาในกาลต่อมา จะได้ทรงมีพระมเหสีตามตำแหน่งที่ปรากฏในกฎมณเฑียร-บาลหรือไม่ ไม่มีทางจะทราบได้ เพราะในพระราชพงศาวดารไม่ค่อยจะได้กล่าวถึง เมื่อกล่าวถึงก็เพียงระบุว่าในแผ่นดินนั้นใครเป็นพระมเหสีฝ่ายขวา ใครเป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย บางรัชกาลก็มีพระมเหสีกลาง ซึ่งก็ไม่ทราบว่าพระมเหสีกลาง พระมเหสีขวาซ้ายที่กล่าวนี้เทียบตำแหน่งอะไรในกฎมณเฑียรบาล แต่ถ้าจะสันนิษฐาน พระมเหสีกลางก็น่าจะเป็นพระมเหสีใหญ่ คือพระอัครมเหสี พระมเหสีฝ่ายขวาก็เห็นจะเป็นพระอัครเทวี พระมเหสีฝ่ายซ้ายก็เห็นจะเป็นพระราชเทวีและพระอัครชายา

พระยศของพระภรรยาเจ้าทั้ง ๔ ตำแหน่ง มีพระยศเป็น "พระ" เช่นเดียวกับเจ้านายในราชตระกูล เป็นเช่นนี้เรื่อยมา แม้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองซึ่งได้เปลี่ยนพระยศเจ้านายในราชตระกูลเป็นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าแล้ว แต่พระมเหสีก็ยังคงมีพระยศเป็น "พระ" อยู่ตามเดิม ในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดกล่าวไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงมีพระมเหสี ๘ พระองค์ เป็นพระมเหสีฝ่ายขวา ๔ ทรงพระนามว่า พระปทุมวดี พระสุริยา พระจันทาเทวี พระสิริกัลยา เป็นพระมเหสีฝ่ายซ้าย ๔ ทรงพระนามว่า พระขัตติยเทวี พระนภาเทวี พระวรบุตรี และพระกนิษฐาเทวี

จวนถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พระยศพระมเหสีได้เปลี่ยนไป คือได้มีการสถาปนาพระมเหสีขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมชั้นกรมหลวง เท่าที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารนั้น ปรากฏว่าได้เริ่มมีการตั้งกรมพระมเหสีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ คือทรงตั้งเจ้าท้าวทองสุก พระราชชายาเดิม เป็นพระอัครมเหสี มีพระยศเป็นเจ้าต่างกรม ทรงพระนามว่ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ในแผ่นดินต่อมา คือแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ก็ได้ตั้งชายาเดิมของท่านทั้ง ๒ พระองค์ ขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม ทรงพระนามว่า "กรมหลวงอภัยนุชิต" พระองค์หนึ่ง "กรมหลวงพิพิธมนตรี" อีกพระองค์หนึ่ง

ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ณ กรุงธนบุรี ก็ได้ทรงสถาปนาพระชายาเดิมของท่านขึ้นเป็นพระมเหสี มีพระนามกรมว่า "กรมหลวงบาทบริจา"

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มิได้ทรงสถาปนา พระมเหสีให้เป็นเจ้าต่างกรมดังสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี เพียงแต่สถาปนาพระราชชายาเดิมขึ้นเป็นเจ้า ให้มีพระอิสริยยศสมกับที่จะเป็นพระชนนีของสมเด็จเจ้าฟ้าเท่านั้น

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น ได้ทรงมีพระชายาอยู่แล้ว คือเจ้าฟ้าหญิงบุญรอด พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์น้อย ในรัชกาลที่ ๑ แต่ก็ไม่ปรากฏได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงพระองค์นั้นขึ้นเป็นพระอัครมเหสีอย่างเป็นทางการ ทั้งมิได้ทรงสถาปนาให้ทรงกรมด้วย แต่คนทั้งปวงก็ถือว่าท่านเป็นพระอัครมเหสี และเรียกท่านว่า "สมเด็จพระพันวัสสา" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า "คำว่าพระพันวัสสานี้ เป็นคำเดียวกับคำว่าพันปี เป็นคำให้พรสำหรับเรียกพระราชชนนีบ้าง พระมเหสีบ้าง"

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติตามคำกราบบังคมทูลอัญเชิญของพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีทั้งปวง พระองค์ได้ทรงตั้งพระบรมราชปณิธานไว้โดยแน่วแน่ว่า จะทรงรักษาบ้านเมืองและรักษาราชบัลลังก์ไว้สำหรับสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ โดยเหตุนี้ตลอดเวลาที่ทรงดำรงไอศูรย์ราชสมบัติอยู่นั้น จึงมิได้ทรงมีพระมเหสีที่ทรงศักดิ์เป็นเจ้า มีแต่พระสนม และก็มิได้ทรงสถาปนาพระสนมองค์ใดขึ้นเป็นเจ้า หรือเป็นพระมเหสีด้วย ทั้งนี้เพื่อมิให้มีพระราชโอรสที่ทรงศักดิ์เป็นเจ้าฟ้า อันจะเป็นปัญหายุ่งยากในการสืบราชสมบัติต่อไปในเบื้องหน้า